WADDENSPECIAL

MEI 2018

Waddenzee Wereldklasse

Verklaring van Leeuwarden

Internationale afspraken over beheer en bescherming

Inleiding

Verklaring als stimulans of keurslijf

De Waddenzee heeft iets magisch. Iets mysterieus. En dat moet vooral zo blijven, want veel mystiek en magie dreigen definitief uit het Waddenlandschap te verdwijnen. Niet alleen in Nederland, maar ook in Duitsland en Denemarken. Gelukkig bestaat al lang het besef dat maatregelen noodzakelijk blijven om de dreigende achteruitgang van dit gebied als geheel en het daarbinnen functionerende eco-systeeml tegen te gaan. Hand in hand met het ontwikkelen van een duurzame economie.

De status van Werelderfgoed en de brede erkenning van het belang van de Waddenzee als onmisbare ecologisch schakelgebied gaat gepaard met vele beleidsnota's en onderzoekrapportages. Er zijn convenanten en internationale verdragen gesloten, er zijn actieve maatschappelijke groepen ontstaan en er zijn vooral heel veel mensen die in of rond het Waddengebied wonen of werken die zich zorgen maken. En die zich verantwoordelijk voelen.

Het is in dat perspectief de vraag of en in hoeverre de Verklaring van Leeuwarden wel voldoende waarborgen biedt om voor het Waddengebied cruciale beleidsbeslissingen over zaken als delfstoffenwinning, nog onvoldoende duurzame visserij, plaatsing van windmolens of de oprukkende recreatie effectief en transparant te kunnen afwegen. Niet alleen in ons land, maar ook in de buurlanden. Zijn de afspraken een keurslijf of een stimulans? In het besef dat de kwaliteit van de Wadden als ecosysteem nog steeds onvoldoende is, met een ondermaats visbestand en teruglopende populaties van wadvogels, is de trilaterale overeenkomst een stap in de goede richting. Maar politiek leiderschap vraagt meer. De Wadden, het hele Waddengebied vraagt om stevig, misschien zelfs compromisloos optreden. In die zin mag en mag de Verklaring van Leeuwarden geen lippendienst of een holle frase zijn. De bijdragen in deze Waddenspecial van bij de Wadden betrokken verantwoordelijke politici, bestuurders, wetenschappers en belangenvertegenwoordigers vormen in ieder geval een stimulans voor ieder die zich inzet voor het behoud en de ontwikkeling van de waarden van dit unieke gebied.

Robbert Coops en Bas Eenhoorn

Inhoudsopgave

Vier Jaar Wadden Sea Board
Co Verdaas
Pagina 03

Verklaring van Leeuwarden
Bernard Baerends
Pagina 04

Goed beheer en duurzaam gebruik Waddenzee
Carola Schouten
Pagina 06

Transities in de Waddenvisserij
Ronald Lanters
Pagina 07

Investeringskader Waddengebied begint zijn vruchten af te werpen, interview met het dagelijks bestuur van het Waddenfonds
Pagina 08

Ecologie en economie samen verbinden
Hendrik Oosterveld
Pagina 10

"Geen bestuurlijke spaghetti in de Wadden, maar wel één beheerautoriteit", interview gedeputeerde van Friesland
Pagina 12

Waddenzee en Waddenland
Herman Verheij
Pagina 14

"Gebruik Waddenzee moet duurzamer", interview met minister van Verkeer en Waterstaat
Pagina 16

Ecoports, inspiratiebron voor Waddenzeehavens
Tineke Netelenbos, Arjen Bosch en Bart van der Kolk
Pagina 17

Knooppunt Waddenzee: wie verre reizen doet, kan veel verhalen
Teun Piersma
Pagina 18

Swimway-visie als leidraad voor duurzaam herstel visstand
Martha Buitenkamp
Pagina 18

"Schiermonnikoog is geen openluchtmuseum", interview burgemeester van Schiermonnikoog
Pagina 22

De Waddenacademie en de Trilaterale Kennisagenda
Jouke van Dijk en Klaas Deen
Pagina 24

Een rijke zee als lonkend perspectief
Froukje Krist
Pagina 26

Samenwerken als één beheerder aan een gezamenlijk doel
Erica Slump
Pagina 28

Actieve rol visserij in de Waddenzee
Barbara Holierhoek
Pagina 30

Colofon en informatie
Pagina 31

Vier jaar Wadden Sea Board

Ik kom al ruim 30 jaar met veel plezier op de Wadden. Door alle jaargetijden heen. Ik kan me nog een prachtige langlauftocht door de duinen en over het strand op Ameland herinneren. Een unieke ervaring waarin ik helemaal samensmolt met de indrukwekkende omgeving en natuur. Vooral het gevoel in eigen land een andere wereld te kunnen betreden was verslavend. Zodra ik op de boot zat was ik 'los'.

Ik was dan ook blij verrast en vereerd toen ik in eind 2013 door Nederland werd gevraagd om onafhankelijk voorzitter te worden van de Wadden Sea Board (WSB). De WSB is het gouvernementele overlegorgaan waarin Duitsland, Denemarken en Nederland samenwerken rondom het trilaterale werelderfgoed de Waddenzee.

Het waren vier mooie jaren, waarin ik veel geleerd heb over de Wadden en over internationale samenwerking. En ook over de mogelijkheid om geduld en ambitie hand in hand te laten gaan. Ik heb ook vriendschappen gesloten. Ik deel mijn ervaringen graag.

Voor ik als voorzitter begon had ik natuurlijk wel het vage besef dat de Wadden doorliepen langs de Duitse kust. Door mijn bezoeken aan Denemarken en Duitsland ben ik echter pas echt doordrongen geraakt van het feit dat de Wadden een complex samenhangend systeem vormen van eilanden, stromingen, flora en fauna, cultuur en bewoners. Wie niet vanuit dit perspectief kijkt of handelt doet geen recht aan de Wadden. Het liefst zou je elke handeling van overheden, ngo's of bedrijven in dat perspectief willen plaatsen. Daarnaast: de Wadden zijn een cruciale schakel voor een aantal intercontinentale ecosystemen. Miljoenen vogels wereldwijd zijn afhankelijk van een vitale Waddenzee.

Als je in Nederland een wedstrijd uitschrijft voor het mooiste natuurgebied weet je zeker dat de Wadden zullen winnen. In Duitsland is dat al een stuk minder zeker en in Denemarken zijn de Wadden voor de mensen in Kopenhagen gewoon een stukje kust aan de andere kant van het land. Die perceptie vertaalt zich uiteraard ook in politieke aandacht en de beschikbaarheid van middelen. Ik heb geleerd dat te respecteren en te snappen. Sterker nog, ik heb grote waardering voor de wijze waarop vooral in Denemarken maar ook Duitsland juist decentrale bestuurslagen en gemeenschappen zich verbonden voelen met de Wadden, met vooral in Denemarken weinig aandacht van de nationale overheid.

De afgelopen vier jaar is binnen de WSB het besef gegroeid dat een duurzame ontwikkeling van de Wadden alleen slaagt als maatschappelijke en private partners en burgers nog meer betrokken worden. Natuurlijk is het zinvol om grensoverschrijdend beleid te coördineren en te harmoniseren. Edoch, de toekomst van de Wadden is veel meer dan een beleidsmatige opgave. De beste bescherming is gelegen in het verbinden van de toekomst met het rijke verleden, het omarmen van de Wadden als een samenhangend ecosysteem in het volle besef dat de duurzame ontwikkeling van de Wadden het werk van mensen is. Mijn rol als onafhankelijk voorzitter was een tijdelijke, mijn liefde voor de Wadden is blijvend.

Co Verdaas

Verklaring van Leeuwarden

De trilaterale Waddenzeesamenwerking tussen Denemarken, Duitsland en Nederland is gebaseerd op de '2010 Gezamenlijke Verklaring over de Bescherming van de Waddenzee'. Hierin staat wat het samenwerkingsgebied is, welk leidend principe en visie de drie landen delen en wat de vijf doelstellingen zijn van deze samenwerking en hoe die te bereiken.

Deze visie luidt: *De Waddenzee is een uniek, natuurlijk en dynamisch ecosysteem met een karakteristieke biodiversiteit, uitgestrekte open landschappen en rijk aan cultureel erfgoed, waar iedereen van geniet en die op een duurzame wijze profijt oplevert voor de huidige en toekomstige generaties.*

De drie verantwoordelijke ministers vormen samen de Trilaterale Regeringsraad. Om de drie à vier jaar komt deze bijeen. Dan wordt de Ministeriële Waddenzee Verklaring ondertekend. Voor de aansturing van de samenwerking is de Wadden Sea Board (WSB) aangesteld, bestaande uit vier vertegenwoordigers per land en vier adviseurs. De WSB wordt geleid door een onafhankelijk voorzitter, uit het land dat dan voorzitter is. Het Common Wadden Sea Secretariat (CWSS) in Wilhelmshaven ondersteunt.

De Verklaring van Leeuwarden

Bij het opstellen van de Verklaring van Leeuwarden heeft Nederland aangedrongen op een bondige en politiek relevante verklaring. Deze is opgebouwd uit diverse informatiebronnen.
Wat is de voortgang van de afspraken uit de vorige verklaring en welke verplichtingen lopen nog? Wat levert de beoordeling van de staat van het wad op? Hiervoor dient vooral het Quality Status Report. Tenslotte is er de input uit consultaties. De verklaring is in vier delen opgebouwd:

In de **Preambule** wordt teruggekeken en verwelkomd of bekrachtigd wat de essentiële beginselen binnen de gezamenlijke samenwerking zijn en welke opvallende actuele zaken aangepakt moeten worden. Het fundamentele ***leidende principe*** wordt bekrachtigd: *"Het, zoveel mogelijk, realiseren van een natuurlijk en duurzaam ecosysteem waarin natuurlijke processen ongestoord hun gang kunnen gaan"*.
Het Deense deel van de Waddenzee is medio 2014 toegevoegd, zodat op de 13e Waddenzee Regeringsconferentie op 18 mei 2018 voor het eerst de hele Waddenzee werelderfgoed is. Een belangrijke mijlpaal na 40 jaar samenwerking!
Het belang van de Waddenzee voor mondiale biodiversiteit wordt erkend, vooral voor vogels, alsook de noodzaak van monitoring en wetenschap en het betrekken van de jeugd. De UNESCO Werelderfgoedconventie en de Conventie van Migrerende Soorten (zeehonden) worden genoemd om aan te geven dat aan deze verplichtingen blijvend wordt voldaan.
Daarnaast worden enkele zaken opgesomd die duidelijk de aandacht vragen in de komende periode. Gesignaleerd wordt de achteruitgang van vis en

Trekroutes van individuele rosse gruttos's die West-Afrika via de Waddenzee met de Siberische toendra's verbinden.

broedvogels, de potentiële negatieve invloed van invasieve soorten, het probleem van plastics en de waarde van duisternis voor dit gebied. Ook wordt het gezamenlijk haveninitiatief verwelkomd.

Onder **Waddenzee Werelderfgoed** staan enkele artikelen die gaan over de verbreding in de samenwerking. Dit betreft het aangaan van partnerschappen met niet-overheidspartijen om zodoende optimaal de (internationale) kansen die er liggen voor dit werelderfgoed te benutten. Dit netwerk (Partnership Hub), kan in de toekomst gebruik maken van het nieuw te bouwen Partnership Centre in Wilhelmshaven. Hierin zal ook het CWSS worden gehuisvest. Dit centrum wordt gezien als een icoon voor die verbrede samenwerking.
Verbreding van de samenwerking wordt ook beoogd met de oprichting van een Foundation. Deze kan bijdragen aan het vergroten van het eigenaarschaps-gevoel en de financiële armslag. Dit zou de eerste transnationale Foundation van een UNESCO werelderfgoedsite zijn.
De continuering van het werk binnen de Wadden Sea Flyway Initiative met andere landen langs de trekvogelroute is vastgelegd. Dit geldt ook voor de ondersteuning van de International Wadden Sea School. Het belang hiervan blijkt ook uit de aparte Annex, waarin meer uitleg over het Educatie-netwerk en de -Strategie wordt gegeven. Tenslotte wordt hier ingegaan op het verzoek van UNESCO om te komen tot één Integraal Beheerplan.
In het gedeelte van **Natuurbescherming en Integraal Ecosystem Beheer** wordt specifiek de verdere uitwerking van het Actieplan Broedvogels benoemd. De basis wordt gevormd door het SWIMWAY Actie Plan, waarin maatregelen staan op het vlak van onderzoek, monitoring, beheer en communicatie die moeten bijdragen aan herstel van de vis in de Waddenzee staan. Voor de visserij wordt gewezen op eerdere afspraken die gemaakt zijn over stappen die gezet moeten worden naar een duurzame visserij onder 'level-playing-field' condities.
Een stap is gezet in de gezamenlijke aanpak van invasieve soorten. Dit gebeurt door adequate uitwisseling van gegevens op het gebied van early warning en risicobeoordeling. Verder is hier vastgelegd dat het Trilaterale Monitoring programma en het Quality Status Report gecontinueerd wordt.

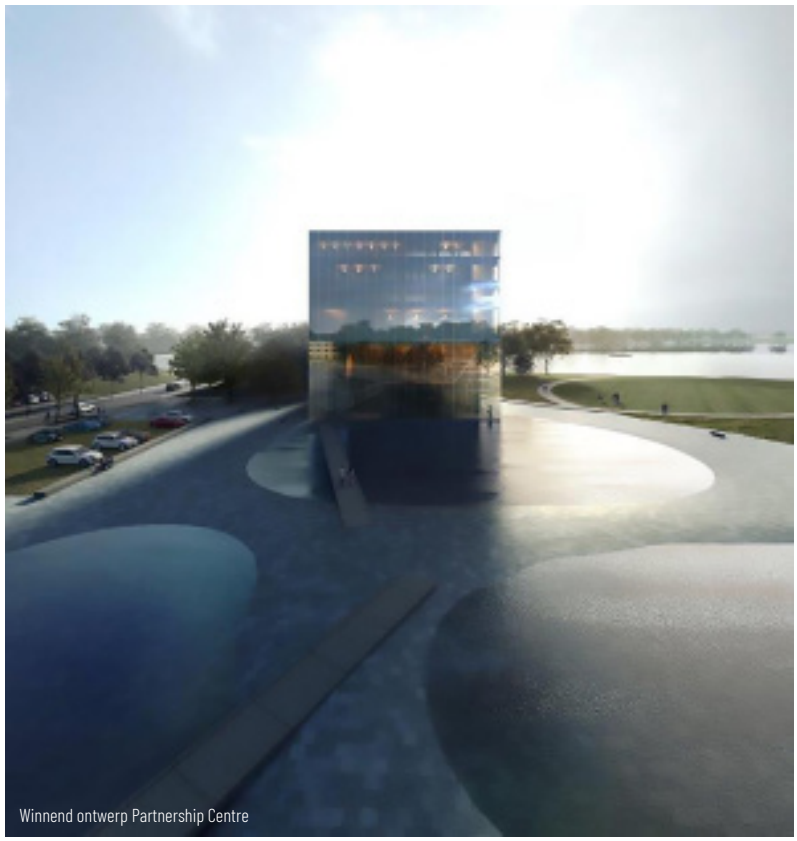
Winnend ontwerp Partnership Centre

Onder **Duurzame Ontwikkeling** staat specifiek vermeld dat de Wadden Sea Board initiatieven gaat ondersteunen die de mariene afvalproblematiek aanpakken (waaronder microplastics) en de lichtvervuiling. Dit geldt ook voor de aanpak van de effecten van klimaatverandering waaronder het stimuleren van pilot projecten (CO2 reductie).
Thema's als de meest duurzame eilandverbinding in de toekomst en kennisopbouw en –uitwisseling over het vraagstuk van de effecten van demografische veranderingen zijn hier ook in opgenomen. Havens en veerbootmaatschappijen worden aangemoedigd verdere stappen te zetten in verduurzaming.

Het onderdeel **Samenwerking** benadrukt de continuering van het stakeholdersplatform Wadden Sea Forum, gericht op hun activiteiten op het gebied van duurzame regionale ontwikkeling, inclusief het cultuurhistorische aspect. Een tweede belangrijke punt betreft de versterking van de relatie met de wetenschap, door de aankondiging een programmaraad in te richten waarin vertegenwoordigers vanuit de wetenschap en het beleid. Deze programmaraad moet met behulp van de Trilaterale Onderzoekagenda komen tot gezamenlijke onderzoeksvragen die relevant zijn voor dit werelderfgoed en waarvoor financiering gezocht zal worden. De verklaring sluit af met het overdrachtsgedeelte naar de volgende voorzitter, Duitsland, voor de periode 2018-2022.

Bernard Baerends, Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit

Goed beheer en duurzaam gebruik waddengebied

Toen ik in oktober 2017 aantrad als minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, had ik een paar dingen op mijn lijstje staan die ik graag wilde doen. Wadlopen staat daar ook op. En ik wil wedden dat meer Nederlanders dat op hun lijstje hebben staan. Nederlanders kozen in 2016 het Waddengebied tot het mooiste natuurgebied in ons land.

Daarom is het zo goed dat sinds 2014 de complete Waddenzee UNESCO Werelderfgoed is. Dit is een van de verdiensten van de samenwerking die we al 40 jaar hebben met de twee andere 'Waddenzeelanden': Duitsland en Denemarken. Nederland is vier jaar voorzitter van het trilaterale overleg over de Waddenzee geweest. Binnenkort dragen we het stokje over aan Duitsland. Dat gebeurt tijdens de trilaterale regeringsconferentie op vrijdag 18 mei 2018 in Leeuwarden. Een mooie plek voor de conferentie, want Leeuwarden is dit jaar de culturele hoofdstad van Europa. In de verre historie was Leeuwarden een voormalige havenplaats aan de Middelzee. Deze zee stond in vroegere tijden in open verbinding met het Wad.

Ik zal tijdens deze conferentie optreden als gastvrouw namens de Nederlandse regering. De conferentie zal worden afgesloten met een ministeriele verklaring, die de richting en de prioriteiten aangeeft voor de periode 2018-2022. Daarmee onderstrepen wij ook onze verantwoordelijkheid voor dit werelderfgoed zodat komende generaties hiervan kunnen blijven genieten. Van dit moment zal gebruik worden gemaakt om meer bekendheid te geven aan dit natuurgebied zodat we kansen kunnen benutten voor natuur en economie. Bij de samenwerking vind ik monitoring van groot belang; weten wat er in het Waddengebied gebeurt is een vereiste voor een goed beheer en voor een duurzaam gebruik van het gebied.

En er vinden in deze periode nog meer belangrijke evenementen plaats. Zoals het nationale congres 'Waddenzee Wereldklasse' plaats voor beleidsmakers, ondernemers en gebruikers. En op dezelfde dag is er in Harlingen een trilaterale havenconferentie over de duurzame ontwikkeling van Waddenhavens. Onder de noemer Wad in de Stad is er daarnaast op 17 en 18 mei een waddenmarkt met culinaire proeverijen, innovaties en doe-activiteiten. Ook varen er praamtochten door de Leeuwarder grachten en zijn er diverse culturele activiteiten.

Dit worden twee bijzondere dagen, gewijd aan een prachtig natuurgebied dat we delen met Duitsland en Denemarken. Ik hoop dat u ook aanwezig bent om mee te denken over de toekomst van onze Waddenzee.

Carola Schouten, minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit

Transities in de Waddenvisserij

Het garnalenvisserij-akkoord

Over een langere periode beschouwd blijkt de visserij in de Waddenzee net zo dynamisch als de Waddenzee zelf. De verschillende onderhandeltafels waarin partijen tot afspraken komen over een duurzame inbedding van de waddenvisserij zijn soms taai en stroperig. Maar terugkijkend over de tijd is een vergaande aanpassing van de visserij aan de natuurwaarden van de Waddenzee ingezet. De garnalenvissers zijn vandaag de dag aan zet.

De aandacht voor de unieke natuurkwaliteiten van de Waddenzee heeft zich sinds de jaren '80 versterkt. De visserij verzette zich sindsdien, met wisselend succes, via de rechterlijke macht, tegen de noodzakelijke extra maatregelen voor de bescherming van de natuur. Dat heeft niet voorkomen dat de mosselzaad- en mechanische kokkelvisserij sinds 2004 niet meer plaatsvinden op de droogvallende platen van de Waddenzee. Toen de rechter in 2008, tegen de verwachtingen in, ook de mosselzaadvisserij in het diepe deel geheel aan banden legde, besefte de waddenvissers dat zij hun toekomst op een andere manier veilig moesten stellen. Niet langer ten strijde tegen de natuurorganisaties en overheid, maar met ze aan tafel. In gesprek om te onderzoeken hoe zowel de natuur van de Waddenzee als de visserij perspectief kon worden geboden.

Drie akkoorden

Voor de Waddenzee zijn sindsdien drie akkoorden tussen de visserij, de natuurorganisaties en de overheid tot stand gekomen. Dat betreft het Mosselconvenant uit 2008, de Meerjarenafspraken Handkokkelvisserij uit 2011 en sinds 2014 het VisWad akkoord voor de garnalenvisserij. Het is uniek dat partijen zich op deze wijze verbinden en gezamenlijk aan oplossingen werken.

Het VisWad akkoord uit 2014 kent een stevige ambitie. Een halvering van de visserij-impact van de garnalenvisserij. Te bereiken in 2020 via een combinatie van gesloten gebieden, minder schepen en innovatie van de bestaande vangsttechnieken. De maatregelen richten zich op het herstel van de visgemeenschap en de ontwikkeling van schelpdierbanken in het diepe deel.

Inmiddels heeft de visserij een verduurzamingsplan in uitvoering, vist men met plaatsbepaling en is een deel van de Waddenzee gesloten voor de garnalenvisserij. Voor de verdere uitbreiding van de beschermde gebieden, moet er eerst vangstcapaciteit uit, anders wordt het in de open gebieden te druk. De tenderregeling die daarvoor is ingericht wacht al geruime tijd op een Brussels akkoord. Inmiddels blijkt een deel van de blackbox systemen niet goed te werken en is het nog helemaal niet zo eenvoudig om het beschikbare geld voor onderzoek en innovatie ook daadwerkelijk vrij te maken.

Het is maar hard werken geblazen met zo'n akkoord. Dat vraagt veel van de partijen en zet de samenwerking soms onder druk. Tot op heden weet men elkaar telkens weer te vinden, men durft elkaar aan te spreken op ieders rol en verantwoordelijkheid en men zoekt naar oplossingen. "Het is nog geen 2020, het kan nog. En zo niet, dan kijken we hoe het wel kan." Akkoorden en de Waddenzee: ware dynamiek.

Ronald Lanters, strategietrekker verduurzaming visserij en natuurherstel bij Programma naar een Rijke Waddenzee

Investeringskader Waddengebied begint zijn vruchten af te werpen

Integraal de grote vraagstukken van het waddengebied aanpakken. Met die ambitie hebben de drie waddenprovincies Noord-Holland, Fryslân en Groningen het Investeringskader Waddengebied (IKW) in het leven geroepen. Het IKW moet ervoor zorgen dat er tot 2026 meer dan 300 miljoen euro wordt geïnvesteerd in zes belangrijke aandachtsgebieden in de Waddenregio. Het gaat daarbij om grootschalige en meerjarige projecten, die blijvend en duurzaam de economie versterken en de ecologische waarden beschermen en verbeteren. De financiering van het IKW wordt door meerdere partijen gedragen. Met de inzet van € 150 miljoen van het Waddenfonds (WF) willen de waddenprovincies een investering van meer dan € 300 miljoen aanjagen, aanvullend aan alle andere beleidsinspanningen van de waddenprovincies.

Onder leiding van de gedeputeerden Henk Staghouwer (provincie Groningen), Klaas Kielstra (provinsje Fryslân) en Cees Loggen (provincie Noord-Holland) is het IKW het afgelopen jaar al flink op stoom gekomen. De drie gedeputeerden, die eveneens het dagelijks bestuur vormen van het Waddenfonds, hebben al een aantal grote projecten in het kader van het IKW in gang gezet. Zo wordt het Eems-Dollard estuarium flink aangepakt. Door indijking en verdieping van vaargeulen bevat het water van het estuarium te veel slib. Over een lange periode zal er jaarlijks één miljoen slib worden 'ingevangen' en aansluitend worden ingezet voor innovaties in de landbouw, natuurinclusieve versterking van zeedijken en andere vernieuwende activiteiten.

Daarnaast zorgt het IKW ervoor dat de metamorfose van de Afsluitdijk gestalte krijgt. Onder de vlag van De Nieuwe Afsluitdijk is het Waddenfonds met een bijdrage van € 14 miljoen de grootste financier van de vismigratierivier, die onder de dijk door de Waddenzee en het IJsselmeer met elkaar verbindt. Het project moet een belangrijke bijdrage leveren aan een betere visstand in de Waddenzee, het IJsselmeer en in rivieren als de IJssel en de Rijn. Met de aanleg van de migratierivier zal de Afsluitdijk als bijna onoverkomelijk obstakel voor vis binnenkort verleden tijd zijn.

De zes aandachtsgebieden van het IKW:

1 | **Waddenzee** het herstel van ecologische waarden in de Waddenzee.
2 | **Havenontwikkeling** ontwikkeling van duurzame havens langs de waddenkust gericht op bevorderen van circulaire economie en energietransitie.
3 | **Vermarkten van Werelderfgoedstatus** Versterken en vermarkten van het merk Waddenzee als UNESCO Werelderfgoed. Er wordt geïnvesteerd in de (internationale) marketing van het waddengebied en een betere beleefbaarheid van de waddenkust.
4 | **Vitale kust en Afsluitdijk** De ontwikkeling van een Waddenvoedselcultuur (o.a. zilte teelten), innovatieve kustontwikkeling en ecologische verbindingen tussen zee en achterland.
5 | **Eems-Dollard in balans** Er wordt geïnvesteerd in de ecologische kwaliteitsverbetering van het Eems-Dollard estuarium en de vergroening van het energiecluster in de Eemsdelta.
6 | **Eilanden op eigen kracht** Een verbetering van de samenhang tussen toerisme, duurzaamheid en natuur. Daarnaast willen de vijf Waddeneilanden zich op termijn volledig zelf voorzien in de behoefte van energie en water.

Belangrijke impuls

Daarnaast is eind maart het Wadden Center op de Afsluitdijk geopend. Het bijzondere gebouw bij Kornwerderzand dient voor binnenlandse en buitenlandse toeristen als toegangspoort en experiencecentrum voor het Werelderfgoed Waddenzee. Staghouwer:"Dat zijn heel tastbare resultaten, waar we het waddengebied enorm mee vooruit helpen." De Groninger gedeputeerde noemt daarbij ook het Werelderfgoedcentrum Lauwersoog. Daarin investeert het Waddenfonds 9,6 miljoen euro. "Voor het Waddenfonds is het uitdragen van de werelderfgoedstatus van de Waddenzee een zeer be-

Van links naar rechts: Cees Loggen, Henk Staghouwer, Klaas Kielstra

langrijk speerpunt. Met de komst van dit centrum wordt daar een belangrijke impuls aan gegeven. Beschouw het als één van de etalages, waarin we het Wad kunnen tonen aan de wereld."

Het Waddenfonds speelt een belangrijke rol bij het mobiliseren van investeringen in verbetering van de kwaliteit van het waddengebied. De provincies hebben de voortrekkersrol als het gaat om het lostrekken van de majeure projecten; het Waddenfonds beoordeelt het aandeel van de WF-bijdrage op basis van de WF-doelen. "Daar zit natuurlijk ontzettend veel expertise. Bovendien komt er op die manier een onafhankelijk oordeel", zo licht Klaas Kielstra deze werkwijze toe.

Brede openstelling

Naast de bijdrage aan meerjarige opgaven van het IKW blijft het Waddenfonds financiële steun verlenen aan andere projecten. Het fonds richt zich daarbij op acht thema's die aansluiten bij de hoofddoelstelling: het vergroten en versterken van de natuur- en landschapswaarden van het waddengebied, het wegnemen van externe bedreigingen van de natuurlijke rijkdom van de Waddenzee en duurzame economische ontwikkeling in het waddengebied. Daarbij gaat het om natuurontwikkeling en het verbeteren van de bodem- en waterkwaliteit in de Waddenzee. Maar ook om de verduurzaming van de visserij, landbouw en havens, het stimuleren van de energietransitie en de bescherming van culturele en landschappelijke waarden. Er is daarnaast een subsidieregeling voor kleinschalige lokale initiatieven op dorpsniveau, die ervoor moet zorgen dat de vitaliteit in het waddengebied impulsen krijgt.

De afgelopen jaren heeft het Waddenfonds telkens per thema subsidieregelingen opengesteld. Sinds kort kan er tegelijkertijd voor alle thema's subsidieaanvragen worden ingediend. Deze zogenaamde 'brede openstelling' moet de samenwerking tussen partijen (privaat en publiek) stimuleren en thema's, die op het eerste oog uiteenlopend lijken, met elkaar verbinden. Cees Loggen: "Je ziet dat mensen verder gaan kijken dan alleen datgene waar ze zelf mee bezig zijn. Er ontstaat zo een community. Dat is ook wat je wilt als Waddenfonds. Je wilt faciliteren. Het initiatief en de draagkracht moet bij de gemeenschap liggen. Dan heeft het project de meeste kans van slagen." Henk Staghouwer kijkt ook uit naar de komende jaren. "Er komen mooie projecten aan. We gaan nog veel meer grote dingen in het waddengebied aanpakken."

Cees Loggen hecht er aan te wijzen op het unieke karakter van het waddengebied. Als zeventienjarige jongen nam Loggen dienst bij de Marine en werd zijn standplaats Den Helder. En vaak liep hij 's avonds over de dijk, met uitzicht over het Wad. "Toen vond ik het al mooi. Het is altijd anders. Als je iets zo dichtbij hebt en het iedere dag ziet, gaan mensen het 'gewoon' vinden. We nemen de schoonheid voor lief, maar het blijft een bijzonder landschap. En daar moeten we zuinig op zijn."

Ingrid Spijkers

Ecologie en Economie samen verbinden

Zo rond 1970 ging het volgens de Waddenvereniging niet goed met de Waddenzee, mede door de inpolderingsplannen voor het Noord-Friese Buitendijks en de Dollard. De vrees bestond dat ingrijpen voor de zeehond al te laat was. Er is inmiddels veel ten goede gekeerd. Wat waren nu belangrijke ontwikkelingen?

Kenmerkend aan het begin van de periode 1970-2010 was de niet op elkaar afgestemde sectorale regelgeving. Zo verklaarde het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk de Vliehors tot zeehondenreservaat, terwijl het ministerie van Defensie dat deel gebruikt voor militaire oefeningen en Economische Zaken (EZ) er gasleidingen doorheen wil leggen. Medio jaren '70 staat al in het beleid de aanduiding van de Wadden als natuurgebied voorop. Toch heeft lange tijd sectoraal beleid op basis van bijvoorbeeld de mijnbouwwet of visserijwet het beleid bepaald. Het ambtelijk voorstel eind jaren '90 om de aardgaswinning en natuurherstel in samenhang te bezien, werd door EZ afgewezen. Er was immers een concessie voor gaswinning verleend. Pas jaren later (2004) kon die impasse in relatie met het natuur- en visserijbeleid mede door het advies van de Adviesgroep Waddenzeebeleid (commissie Meijer) worden doorbroken.

Met CdK Fryslân John Jorritsma op weg naar het eiland Griend

Jarenlang heeft het eigen sectorale of departementale belang voortgang geblokkeerd. Dat gold ook voor de discussie tussen Rijk en regio (provincies en gemeenten) over bestuurlijke verantwoordelijkheden. Vele jaren is gesteggeld over de vraag wel of geen Waddenwet, moet er een Openbaar Lichaam Waddenzee komen of wordt vastgehouden aan het huis van Thorbecke, met verantwoordelijkheden voor de drie bestuurslagen. De 'wie' vraag leek vaak belangrijker dan de 'wat' vraag. Met het afwegingskader in de Derde nota Waddenzee (2007), hoofdzakelijk gebaseerd op de Natuurbeschermingswet 1998, Natura 2000 en gesteund op EU-regelgeving en internationale verdragen, kwam er een meer integrale aanpak met de waarde van natuur in de kern van het beleid. Dat dit niet veel eerder voor zo'n gebied is gebeurd en bestuurlijk werd gedragen is een gemiste kans.

De interactie tussen de belanghebbenden en de bestuurlijke samenwerking in het Waddengebied is aan het begin van deze eeuw sterk verbeterd. Het Regionaal College Waddengebied (RCW) is toen een goed bestuurlijk platform gebleken. Het gaan werken met duo-regisseurs uit Rijk-Provincie in de RCW is een belangrijke stap voorwaarts geweest. Het wederzijds begrip en vertrouwen groeide, [vermeende] tegenstellingen werden éénvoudig overbrugd. In de trilaterale waddensamenwerking Denemarken, Duitsland en Nederland, begonnen in de jaren 70 met een informeel wetenschappelijk symposium, werden regionale bestuurslagen en belangenorganisaties intensief betrokken.

Van stagnatie naar herstel en ontwikkeling

Door een heldere, gedragen integrale aanpak en de wil tot samenwerken zijn belangrijke stappen vooruit gezet. Zo kwamen het Beheer - en Ontwikkelplan: Léven in de Wadden, het Convenant Vaarrecreatie, de aanwijzing van Natura 2000 gebieden, de Waddenaca-

Kokkelvisserij is het vissen naar kokkels, een schelpdier dat onder andere in de Waddenzee leeft. Ze worden ook wel kokkelaars genoemd. Foto: Jan van den Broeke

demie en het Waddenfonds tot stand. Belangrijke gezamenlijke doorbraken werden bereikt onder verantwoordelijkheid van de minister van Landboue, Visserij en Natuurbehoud (LNV). Daarbij ging het o.a. om het beëindigen van de mechanische kokkelvisserij en het Convenant Transitie Mosselsector. Dit convenant is gericht op natuurherstel en innovatie in de mosselsector met beëindiging van de nadelige bodemberoerende vorm van mosselzaadvisserij. Ook kwam in samenhang hiermee het 'Programma naar een Rijke Waddenzee (PRW)', waarin natuurorganisaties, gebruikers, wetenschap en overheid intensief gingen samenwerken, tot stand. De Nieuwsbrief van het PRW constateert in 2016 dat genoemd convenant zijn vruchten begint af te werpen voor mens en natuur.

Lang lag in het natuurbeleid in de Wadden het accent op behoud en bescherming met regulering door verboden en vergunningen. Later is daar herstel en ontwikkeling en samen met gebruikers zoeken naar oplossingen aan toegevoegd. In het PRW-programma kreeg dat vorm. De hoofdrichting is het creëren van een Rijke Waddenzee, rijk voor de natuur, rijk voor de mens, die er leeft, woont, werkt en beleeft. People, planet, profit werden integraal met elkaar verbonden. Een goed wettelijk kader blijft evenwel van belang. Het is een groot goed dat [vermeend] verkeerde besluiten kunnen worden aangevochten. Juridische uitspraken kunnen ook een doorbraak betekenen, zoals in het gas- of mosseldossier. De verschillende partijen worden in feite gedwongen om samen te werken en rekening te houden met en respect te hebben voor elkaars belangen. Het plaatsen van natuur in de kern van de afweging en heldere wetgeving hebben mede gezorgd voor het inzicht bij de verschillende belanghebbenden om samen te werken aan economie en ecologie. Dat leidt voor beide invalshoeken tot een beter houdbaar resultaat. De vergunningverlening is dan het sluitstuk in plaats van het begin van [verharde] discussies.

Kroon op het werk

Kroon op het werk is de plaatsing van de Waddenzee op de UNESCO Werelderfgoedlijst. Door intensieve samenwerking binnen Nederland en samen met Denemarken en Duitsland, gesteund door het gezamenlijke Waddenzee Secretariaat, werd deze status met groot draagvlak bereikt. Ik moet hierbij denken aan de woorden van voormalig minister van LNV, Cees Veerman, in 2010: "We hebben de morele plicht om dat gene dat van grote waarde is te behouden. En natuur is van grote waarde voor ons: natuur laat ons genieten, verwonderen, tot rust komen. Daar moet je zuinig op zijn. Zorgen voor natuur is zorgen voor ons zelf. En nu verdwijnen er veel planten en dieren. En dat gaat met een snelheid, die bijna adembenemend is. Zeer verontrustend."

Gebieden van 'waarde' zoals UNESCO Werelderfgoedgebieden en Nationale Parken met hun brede betekenis voor de samenleving moeten we koesteren en beschermen, met visie en een consequente en consistente aanpak.

Hendrik Oosterveld.
(Regio-)directeur Noord ministerie van LNV en Senior-Official Trilaterale Waddensamenwerking (1998-2010), in 2010 onderscheiden met de Zilveren Waddenpenning

Gedeputeerde Friesland, Klaas Kielstra:

Geen bestuurlijke spaghetti in de wadden maar wel een beheerautoriteit

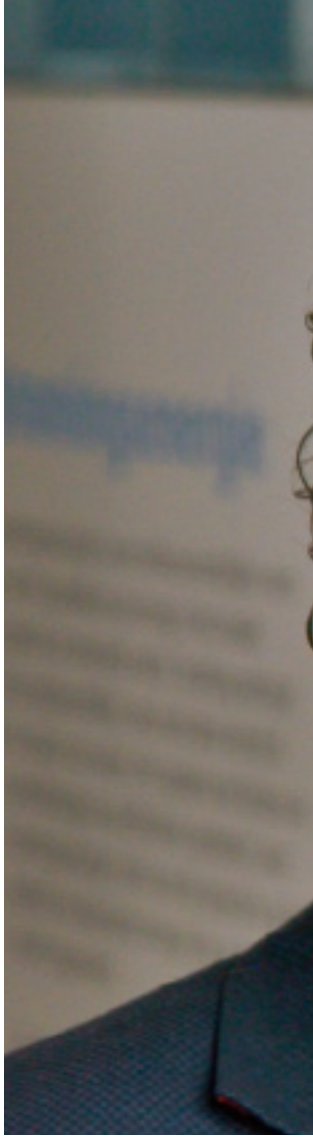

Er is veel bestuurlijke drukte rondom het Wad. Dat is deels positief, maar het kan ook verlammend werken waar het gaat om afstemming van beleid, toezicht, handhaving en uitvoering, aldus de Friese gedeputeerde Klaas Kielstra over de wijze waarop de bestuurlijke samenwerking in het Waddengebied. Een beheerautoriteit voor het hele gebied met duidelijke bevoegdheden zou wel eens de oplossing kunnen zijn.

"Ik juich iedere ontwikkeling toe als het gaat om de vereenvoudiging van het bestuur, beleid en beheer van het Waddengebied. De huidige, bestuurlijke druk zie ik weliswaar als positief omdat daaruit veel betrokkenheid bij het Wad blijkt. Dat geeft voor mij ook aan dat de Wadden worden gezien als een belangrijk gebied, door heel Nederland. Maar ik vind wel dat vanwege de slagkracht, de uitdaging waar het Wad nu voor staat, vereenvoudiging noodzakelijk is. Dus een krachtig, geïntegreerd bestuur, maar ook een krachtig geïntegreerde uitvoering is van groot belang. Daarin zullen de mensen op de eilanden een belangrijke plek moeten hebben. Dat hebben ze al, maar dat moet in mijn optiek worden versterkt. De bestuurskracht moet worden versterkt, dus de samenwerking tussen de vijf Waddeneilanden moet dat ook En we moeten ons blijven focussen op de leefbaarheid van de eilanden, want dat vind ik wel een punt van zorg", aldus gedeputeerde Klaas Tielstra.

Kielstra is positief over de deels nieuwe bestuurlijke rol van provincies. Een soort middenbestuur voor de Wadden. "Het gebied ligt verdeeld over drie provincies: Noord-Holland, voor het overgrote deel in Friesland en voor een deel in Groningen. Dus dat de provincie daar een centrale rol speelt vind ik goed, ook gezien de bestuurskracht van de eilanden, die gewoon klein zijn. Dan is het logisch dat provincies een

Slagkracht; betrokkenheid.

regisserende rol spelen.. Als je kijkt naar de bevolkingsomvang van eilanden - Schiermonnikoog met 934 inwoners, Ameland met een kleine 4.000, Terschelling iets meer, 4.800, Vlieland 1.100 en Texel 15.000 – dan is dat opgeteld niet erg groot. Eilanden doen bestuurlijk weliswaar hun best en ik vind ook dat die een belangrijke rol moeten blijven spelen, maar dat is voor de opgaven van nu niet genoeg. Weliswaar blijkt mijn opvatting dat de beste rentmeesters van

een gebied nog altijd gewoon wonen op de eilanden. Dat zijn mensen die hun brood verdienen op de eilanden en ook heel goed in staat zijn om te kunnen beoordelen wat goed is voor het Wad, en zeker voor de eilanden, en wat minder goed is. Maar ik denk toch dat het overstijgende deel het beste bij de provincies kan worden gelegd, alhoewel ik de rol van het Rijk daarin niet tekort wil doen, want ook Rijkswaterstaat speelt daar natuurlijk een belangrijke rol in".

Beheer in de toekomst

Het kabinet heeft aangekondigd dat er beheerautoriteit zou moeten komen. Daar wordt een verkenning naar uitgevoerd. De provincies hebben nadrukkelijk met dat beheer te maken omdat ze uitvoering geven aan een aantal wetten, zoals Natura 2000. Het is voor Kielstra nog de vraag of dat een goede ontwikkeling is. "Niemand zit volgens mij te wachten op een nieuwe laag die zich bemoeit met afstemming, coördinatie en beheer als de bevoegdheden en de werkzaamheden gelijk blijven zoals ze nu zijn. Als er een beheerautoriteit moet komen dan ben ik voor, maar dat betekent ook dat er aan de onderkant iets wordt ingeleverd. Dat vind ik wel een randvoorwaarde. Dus dan moet er echt een beheerautoriteit komen die gewoon taken en verantwoordelijkheden overneemt, en dat betekent dat andere partijen wat inleveren".

De belangrijkste aandacht op de middellange termijn zal uit moeten gaan naar het versterken van de ecologische waarden" Daar zijn heel veel mensen direct bij betrokken. Dat blijft een aandachtsgebied, maar daar is heel veel belangstelling voor en daar zit balans in, dus ik verwacht dat dat goed wordt behartigd. Wat voor mij belangrijk is, is de leefbaarheid van de eilanden. Zeker op het gebied van wonen, daar zit een geweldige uitdaging in om te zorgen dat mensen daar ook op een goede manier kunnen wonen. Er zit een vergrijzing in de eilanden, dus er moet ook op het gebied van wonen en leefbaarheid een nieuwe balans worden gevonden. Ik zeg altijd: het is een omgekeerde krimp, er is heel veel belangstelling om er te wonen, maar de mogelijkheden zijn beperkt, waardoor je een soort disbalans krijgt tussen de mogelijkheden en de wenselijkheden. Daar ligt nog wel een uitdaging.

Bas Eenhoorn, Voorzitter Regiecollege Waddengebied

Waddenzee en Waddenland

Laat Waddenland en Waddenzee zich samen ontwikkelen. Dat is het persoonlijke pleidooi van Herman Verheij die de internationale ontwikkelingen positief beoordeelt, maar stevige aandacht vraagt voor het vervolg op het Verdrag van Leeuwarden.

In 1903 beschreef Erskine Childers in het boek 'The Riddle of the Sands', de eerste moderne spionagethriller, de Waddenzee als een desolaat gebied, waar je vooral naartoe ging om op eenden te jagen. De dynamiek van het getij, de stromingen en het weer (nu een belangrijk onderdeel van de werelderfgoedstatus!) wordt prachtig beschreven. Maar over de natuur geen woord.

Na de Tweede Wereldoorlog werden de wadden in Nederland ontdekt en geliefd als vakantiebestemming. Maar wie vertelt over een verblijf op de wadden bedoelt meestal de waddeneilanden – en dan nog vooral de duinen en het Noordzeestrand. Duitsland kent overigens al een langere traditie van 'Erholung' op de eilanden aan wat daar nog steeds de 'Nordseeküste' wordt genoemd. Daar stond dan vooral de frisse lucht centraal.

Actieve bescherming

Pas in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw begon het besef te ontstaan dat de Waddenzee zelf een actieve bescherming verdiende, zoals bleek uit het succesvolle verzet tegen de polderplannen bij Ameland en de aanleg van een buitendijks kanaal in de Dollard. Toen ontstond ook het beeld van de Waddenzee als een samenhangend ecosysteem, lopend van Varde in Denemarken tot Den Helder. Maar tot ver in de jaren tachtig is bitter gestreden rond projecten als landaanwinning langs de Noord-Friese kust, de afsluiting van de Leybucht bij Greetsiel en de indijking van de Margarethekoog bij Tonder. En het Emssperrwerk bij Gandersum is van nog recenter datum.

In die context kwam, vooral op aandringen van organisaties als de Waddenvereniging en het Wereldnatuurfonds, in 1978 de trilaterale samenwerking rond de Waddenzee tot stand. Die samenwerking is en was vrijblijvend – of liever gezegd: niet bindend. De landen voeren overleg en maken afspraken maar zijn uiteindelijk zelfstandig verantwoordelijk voor wat ze met hun deel van de Waddenzee uitspoken. En zo kennen we bij onze Oosterburen al decennia lang de 'Nationalparken' in de deelstaten Niedersachsen en Schleswig-Holstein (en van de 'freie und Hansestadt Hamburg). De Denen hebben sinds een jaar of tien ook een nationaal park 'Vadehavet'. In Duitsland is pure natuurbescherming de basis. In Denemarken zien we een mengeling van natuurbescherming, toerisme en duurzame landbouw. Wij Nederlanders doen het natuurlijk anders, wij regelen het waddenbeleid via de ruimtelijke ordening, eerst in de planologische kernbeslissing, inmiddels omgedoopt tot structuurvisie Waddenzee, en straks via een nog ongedefinieerd deel van de nationale omgevingsvisie (NOVI).

Internationale samenwerking

Levert die trilaterale samenwerking dan wel wat op? Zeker. De basis voor effectief optreden door een aantal landen samen ligt in overeenstemming over basale uitgangspunten. En in de trilaterale samenwerking is dat het meest pregnant verwoord in het 'Guiding Principle' dat er op neer komt dat in de Waddenzee natuurlijke processen zich ongestoord moeten kunnen voltrekken (voor zover mogelijk, dat dan weer wel...). Dat heeft geleid tot gestructureerd nadenken over beheer, tot het vergelijkbaar maken van onderzoeksgegevens, tot monitoring en afspraken over 'menselijk medegebruik'. IJkpunten dus.

Het Duitse Hallig Langeness met een moderne, functionele terp.

Natuurlijk is niet alles rozengeur en maneschijn. De Duitsers hebben de uitlopen van de rivieren Ems, Weser en Elbe buiten het beschermde gebied weten te houden, de Nederlanders beschouwen de Waddenzee als een binnenwater (met gevolgen voor de toepassing van de Kaderrichtlijn Marien) en als de Denen ruimte nodig hebben voor opslagfaciliteiten ten behoeve van de off-shore wind-sector dan halen ze gewoon een stukje van het beschermde gebied af.
Hilarisch zijn ook de 'exclaves' in het werelderfgoedgebied: in een werelderfgoed mogen geen olie-of gasplatforms voorkomen en dus staan op de kaart lijntjes rondom de Zuidwal gaswinningslocatie en de olieput op de Mittelplate. Midden in de Waddenzee, maar formeel geen deel van het werelderfgoed. Wie zei dat bureaucratie saai is?
Maar goed, na het pionierswerk van de eerste jaren is er sprake van een zekere consolidatie sinds ook het Deense deel van de Waddenzee in 2014 bij het werelderfgoed hoort.

Zijn we dan klaar met de trilaterale samenwerking? Ik denk het niet. Voor de komende jaren zie ik twee belangrijke opgaven. Enerzijds is het zaak de langzaam ontluikende gedachte van gezamenlijke verantwoordelijkheid voor de Waddenzee ('Dit is verdorie óns werelderfgoed!') verder te brengen. Bewoners, gebruikers, toeristen en natuurbeschermers ontdekken in toenemende mate dat er meer is wat hen bindt dan wat hen scheidt. Sectoren die in het recente verleden nog lijnrecht tegenover elkaar stonden doen nu oprecht hun best om samen problemen op te lossen. In Nederland is het Groningse programma 'Ecologie en economie in balans' een goed voorbeeld, net zoals het proces van het opstellen van de Gebiedsagenda Wadden 2050 die later de basis moet vormen voor de al genoemde Nationale Omgevingsvisie. Daar zal overigens ook de kwestie van het beheer aan de orde moeten komen – bijvoorbeeld langs de lijnen van de Beleidsverkenning (2017) genoemde variant 'Wereld Park Wadden'.Trilateraal spreken stake-holders elkaar in het Wadden Sea Forum.

Anderzijds wil ik er voor pleiten nog wat verder vooruit te kijken dan een paar decennia. In Schleswig-Holstein heeft men recent een strategie voor het jaar 2100 opgesteld. Dat zouden we hier ook eens moeten doen. Laten we nadenken over de vraag wat het gecombineerde effect van autonome bodemdaling en zeespiegelstijging over honderd jaar is of zou kunnen zijn. Hoe lang kunnen we de dijken verstevigen? Moeten we niet de vlucht vooruit maken en geleidelijk aan meer land terug geven aan de zee om het sinds de eerste bedijkingen ontstane sedimentatietekort in te lopen? Is het misschien verstandiger om dijken door te steken en zo het land te behouden in plaats van de dijken te verhogen maar het land uiteindelijk toch te verliezen? Laat Waddenland en Waddenzee zich samen ontwikkelen!

Herman Verheij

Minister van Infrastructuur en Water, Cora van Nieuwenhuizen:

Gebruik Waddenzee moet duurzamer

"Door de Verklaring van Leeuwarden heeft de hele Waddenzee nu de Werelderfgoedstatus gekregen. In 2014, ten tijde van de vorige regeringsconferentie, was het Deense deel van de Waddenzee en een deel van de Duitse Waddenzee nog niet als Werelderfgoed aangemerkt. Deze status is te danken aan onze nationale doelstelling om de Waddenzee duurzaam te beschermen en te ontwikkelen als natuurgebied en het unieke open landschap te behouden, zodat ook toekomstige generaties nog kunnen genieten van dit unieke landschap en de bijzondere flora en fauna. Daarnaast geven we in de nieuwe verklaring aan dat het gebruik van de Waddenzee duurzamer moet worden. Geen herhaling van zetten dus, maar een grote stap vooruit, aldus minister Cora van Nieuwenhuizen, die enthousiast is over haar betrokkenheid bij dit gebied.

"De Waddenzee is een fantastisch onderdeel van mijn portefeuille en ik zet me volop in om dit prachtige gebied te behouden en te versterken tegen invloeden van buitenaf. Het Nederlands deel van de Waddenzee is het grootste en één van de mooiste natuurgebieden die ons land rijk is. Het is ook een plek waar mensen wonen, werken en recreeren. Dat betekent balanceren tussen economie en ecologie, tussen beleven en beschermen met als uitgangspunt de natuur en natuurlijke processen zo min mogelijk te verstoren.

Opening Afsluitdijk Wadden Center door minister Van Nieuwenhuizen (rechts) en gedeputeerde Kielstra (links) op 22 maart 2018

Bestuurlijke afspraken

Hoe verhoudt zich het Verdrag ten opzichte van gemeentelijke en bovenregionale afspraken? Is dat een kwestie van geleidelijk aftasten en invullen?

"Het verdrag bevat bestuurlijke afspraken die niet strijdig zijn met gemeentelijke of bovenregionale afspraken. De afspraken moet je zien als een aanvulling daarop.

Het is daarbij de kunst alle verschillende functies van het gebied zoveel mogelijk tot hun recht te laten komen zonder afbreuk te doen aan de unieke waarden van de Waddenzee. Dat betekent dat soms moeilijke keuzes moeten worden gemaakt. Ik werk op dit moment ook samen met de regio aan de Gebiedsagenda Wadden 2050. Daarin formuleren we de gezamenlijke ambities voor de toekomst voor het Waddengebied, daarna gaan we de keuzes verder uitwerken. Samen met collega Schouten van het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit ben ik gestart met een verkenning voor een zogeheten beheerautoriteit voor de Waddenzee, die vanaf 2019 van start zal moeten gaan. We kijken hierbij naar hoe ze dit doen in Denemarken en Duitsland en zijn in overleg met de partners uit de regio".

"De Waddenzee is een UNESCO-werelderfgoed. Een status die je niet zomaar krijgt. En een bewijs dat ook de rest van de wereld het net zo uniek vindt als wijzelf. Dat schept ook verplichtingen zoals een goed beheer van het gebied. Rijkswaterstaat brengt als beheerder voor het Nederlandse deel van de Waddenzee de negatieve gevolgen van klimaatverandering en zwerfafval in kaart, en ook welke exotische dier- en plantensoorten via ballastwater in de Waddenzee terechtkomen. Voor al dit soort bedreigingen van buitenaf zoekt Rijkswaterstaat naar oplossingen en werkt daarbij nauw samen met de Duitse en Deense partners", aldus de minister van Infrastructuur en Water.

EcoPorts als inspiratiebron voor Waddenzeehavens

De status van Unesco werelderfgoed betekent nogal al wat voor de Waddenzee en zeker ook voor de havens. Ecoports is hier het leidende concept. Groningen Seaports was een van de eerste havens die het Ecoports certificaat mocht ontvangen, de andere havens zijn gevolgd. De uitdaging op dit niveau betekent continu verbeteren, innovatievermogen en heldere verantwoordelijkheden, taken en bevoegdheden.

De Europese Sea Port Organisation (ESPO) verleent de EcoPorts certificaten. Voordat ESPO een certificaat verleent, wordt de rapportage grondig door Lloyds Register beoordeeld. Bekeken wordt of de verantwoordelijkheden voor het milieubeleid correct zijn belegd en hoe de transparantie is gewaarborgd. Per haven bestaan minimaal vijf milieuthema's, die relevant zijn voor de activiteiten van de havenbeheerder en aansluiten bij de uitdagingen van de haven. Dankzij de toepassing van best practices biedt het netwerk van Ecoports havens een inspiratiebron voor vervolgstappen. Het verkrijgen van het EcoPort duurzaamheidspredicaat is allerminst een vanzelfsprekendheid, want het wordt slechts opnieuw verstrekt indien de organisatie aantoonbare vooruitgang boekt op het vlak van milieu en duurzaamheid.

Voorbeelden

Voorbeelden van de programma's die voor Ecoports zijn opgepakt zijn het initiëren van een zogenaamde havenoplossing voor het behandelen van ballastwater, waarin een sterk netwerk gecreëerd is van maritieme bedrijven gecombineerd met enkele kennisinstellingen. Ook de samenwerking met Ecoshape in het Duurzame havenontwikkeling programma rondom building with nature zijn voorbeelden, zoals Marconi in Delfzijl, Slibmotor Koehoal in Harlingen en het building with nature programma in Den Helder. De gezamenlijke participatie van de Waddenzeehavens in het darksky programma maakt onderdeel uit van de Ecoports maatregelen. Het weghalen van overbodige verlichting en het overstappen op LED hebben gezorgd voor het terugdringen van het zogenaamde strooilicht.

De Waddenzeehavens hebben uiteraard een rol in de energietransitie. De opgave is per haven verschillend, maar alle havens krijgen te maken met bijvoorbeeld de transitie naar andere brandstoffen van de zeegaande schepen. Brandstoffen als LNG en CNG hebben hun introductie gedaan. De havens hebben hierin een faciliterende rol. Naast deze rol is dit voor de industrie en energiesectoren in de havens natuurlijk ook een grote opgave. De opgave pakken de havens op als kans om in die energietransitie voorop te lopen met de kansen die er liggen voor de waterstofeconomie, de combinatie tussen de sterke landbouwsector en de chemie of de wind offshore kansen op de Noordzee.

De samenwerking tussen de Waddenzeehavens, in het programma Waddenzeehavens, werkt inspirerend en geeft vertrouwen dat we met EcoPorts op de goede weg zijn. Het behalen van een EcoPort certificaat is een tijdrovend proces en voor kleinere havens is dat een stevige belasting. Maar dankzij de onderlinge samenwerking lukte het alle Waddenzeehavens om het EcoPort certificaat eind 2015 - begin 2016 te halen. Hierin gezamenlijk optrekken samen met het Waddenfonds werkt. De Waddenzeehavens gaan daarom ook door op de ingeslagen weg. Tenslotte geldt dat de kansen in de economie vooral liggen in de verduurzaming.

Tineke Netelenbos (Voorzitter), Arjen Bosch, (secretaris van de Raad voor de Waddenhavens) en Bart van der Kolk (coördinator duurzaamheid Groningen Seaports)

Knooppunt Waddenzee

Wie verre reizen doet, kan veel verhalen

De ontdekking dat onze Waddenzee een cruciaal schakelpunt is in de jaarcyclus van trekvogels die in het noorden broeden en in het zuiden overwinteren, was een belangrijke reden om de Waddenzee niet in te polderen. Daarmee nam Nederland zijn internationale verantwoordelijkheid voor het voortbestaan van deze wereldreizigers serieus.

De Waddenzee is een knooppunt van vogeltrekwegen, een gebied waar jaarlijks een paar miljoen trekvogels op stoom komen voor een volgende étappe tijdens reizen van vaak meer dan 10.000 kilometer. Dat is weliswaar maar een fractie van de 60 miljoen mensen die van Luchthaven Schiphol gebruikmaken, maar dat komt omdat er nu eenmaal veel meer mensen zijn dan wadvogels.

Swimway-visie als leidraad voor duurzaam herstel van de visstand

De sterke achteruitgang van de vissen in de Waddenzee stelt velen voor een raadsel. Van de kinderkamerfunctie voor platvis is weinig meer over, de visserij op zeebaars en harder is vrijwel geheel stil komen te liggen en echt grote vissen zijn nog slechts sporadisch aanwezig.

Ze moeten wel

De meeste wadvogels broeden in de noordelijkste gebieden op aarde, in de toendragebieden van het Noordpoolgebied, in Canada, Groenland, Scandinavië en Rusland. Daar kunnen ze tijdens de korte poolzomer hun eieren uitbroeden en de kuikens groot brengen. Al voor daar in augustus de eerste sneeuw valt, proberen ze weg te zijn. Deze toendravogels worden dan onze wadvogels en brengen bij ons, of nog veel verder zuidelijk langs de kusten van West-Afrika, de winter door.

Waarom negen tot tien maanden aan zee, maar twee tot drie maanden in het hoge noorden, en waarom naar de toendra?

Eenduidige oorzaken zijn moeilijk te vinden. Gaat het om het ontbreken van open verbindingen tussen zoet en zout, klimaatverandering of menselijke activiteiten zoals visserij en recreatie? Via het Swimway concept wil een internationaal team van deskundigen en gebruikers beter begrijpen waar de schoen wringt. Zo kan de slag gemaakt worden naar een duurzaam herstel van de visstand.

Met meer dan 150 tot nu toe geregistreerde vissoorten, waaronder 13 zoetwatersoorten, is de visgemeenschap van de Waddenzee uitzonderlijk divers. De Waddenzee speelt een belangrijke rol in de levenscyclus van veel vissoorten, waarbij veel soorten slechts een deel van hun leven in de Waddenzee door brengen. Voor sommige vissen is de Waddenzee alleen een kraamkamer, voor andere een verbinding tussen zoet en zout water, terwijl andere soorten er hun hele leven verblijven. Van de voorkomende vissoorten zijn er tientallen het hele jaar aanwezig. Dit zijn vooral de wat kleinere grondvissen – grondels en botervissen, maar ook de bot. De andere soorten blijven maar een deel van hun leven in de Waddenzee. Scholletjes gebruiken de beschutte geulen en platen om er op te groeien voordat ze de Noordzee inzwemmen. Zeeforel

De meeste wadvogelkuikens zijn nestvlieders. Zodra ze uit het ei kruipen en opgedroogd zijn moeten ze, begeleid en zo nu en dan opgewarmd door hun ouders, zelf hun kostje bij elkaar scharrelen. Dat kostje bestaat uit de vliegen, spinnen en langpootmuggen die zomers op de toendra talrijk zijn. Naar de toendra, want hun snavels zijn nog te kort om de in het wad ingegraven wormen of schelpdieren op te diepen, hun zoutklieren te klein om het zout uit wadpieren en kokkels weer uit te scheiden, en hun magen niet sterk genoeg om ingeslikte schelpen te kraken. Dat lukt pas als ze groot zijn. Dit geldt overigens niet voor lepelaars en scholeksters. De jongen van deze wadvogels worden door hun ouders gevoerd met bewerkt voedsel. Zij kunnen dus in de Waddenzee blijven om te broeden.

Kenners van de groene ruimte

Om te kunnen overleven, moeten wadvogels dag in dag uit de goede beslissingen nemen. Dit vereist kennis, het leven van een wadvogel is in die zin niet veel anders dan dat van ons. Ze hebben kennis nodig van de plekken met geschikt voedsel, kennis van de plaatsen waar het met hoogwater veilig is, kennis van de trekroutes, kennis van de getijbewegingen en de tijd van het jaar. Wadvogels opereren vaak in grote groepen, en dat zorgt er vast voor dat ze hun kennis met elkaar delen.

Maar wat belangrijk is voor de ene soort, is minder belangrijk voor de andere. Kanoeten moeten weten waar de kleine schelpdieren leven en waar het slechtvalken-gevaar het kleinst is. Rosse grutto's zijn ook geinterresseerd in die slechtvalken, maar zij moeten weten waar de wormen het talrijkst zijn. Lepelaars en rotganzen zijn niet geinterresseerd in slechtvalken omdat ze groot zijn en van slechtvalken niks te duchten hebben. Zij moeten oppassen voor zeearenden, waar een kanoet weer niet bang voor hoeft te zijn omdat hij klein en wendbaar is. Lepelaars willen weten waar de vis zit, rotganzen zoeken naar de zoete kwelderplanten.

Planetaire waakhonden

Omdat ze in de loop van hun leven zoveel, en zulke precieze, omgevingskennis moeten integreren, loont het ons om naar wadvogels te luisteren. Dat 'luisteren' is een wetenschappelijke activiteit; het is wat wij als trekvogelecologen doen. Kanoeten vertelden ons over de overbevissing van kokkels in de Waddenzee in een tijd dat de visserijbiologen nog niks door hadden. Lepelaars vertellen ons nu over de schaarste aan platvis in de geulen van de Waddenzee. Kanoeten lijken ons verhalen over een sluipende overbevissing in het oor te fluisteren, een overbevissing op haaien en roggen die nu gaande is in het zustergebied van de Waddenzee, de Banc d'Arguin in Mauretanië. Rosse grutto's vertellen ons over het belang van wadpieren op het wad, en samen met kanoeten passeert de Waddenzee op zoek naar de Drentse beken en de haring komt naar de kwelders om te paaien.

Achteruitgang gezondheid mariene ecosysteem

Ondanks de grote hoeveelheid vissoorten, gaat het met diverse soorten niet goed. Vooral de vissen die de eerste fase van hun levenscyclus in de Waddenzee doorbrengen zijn achteruitgegaan en de grote roofvissen ontbreken vrijwel. Dat is een serieus te nemen ontwikkeling. De gezondheid van het mariene ecosysteem neemt af. En internationale afspraken over het streven naar een gezonde visstand worden zo niet nagekomen.

Er zijn verschillende mogelijke oorzaken van de achteruitgang van de visstand. Fysieke obstakels zoals sluizen en gemalen belemmeren de vistrek. Maar ook chemische verontreinigingen, verstoring door recreatie, baggerwerken, zandsuppleties,

vertellen ze over de razendsnelle veranderingen van het klimaat en vooral het opwarmen van de toendra.

Als we dat willen, dan kunnen we naar ze luisteren door ze te tellen en ze als individuën tijdens hun uitdagende levens te volgen. Lepelaars, kanoeten, drieteenstrandlopers, rotganzen en rosse grutto's kregen 'namen' omdat we ze voor ons individueel herkenbaar maakten met kleine gekleurde ringetjes om hun poten, of door ze kleine rugzakjes te geven met zenders die ons via de satellieten vertellen waar ze zijn en wat ze doen. Sommige van die verhalen beginnen we te snappen omdat we hun voedsel en hun predatoren in kaart brengen, in de Waddenzee maar ook op het Afrikaanse wad. De toendra is groot, maar de sneeuwbedekking kunnen we met satellietbeelden karteren.

Het volgen van wadvogels als planetaire waakhonden gaat dus steeds beter. En als we dat willen, dan kunnen we hun verhalen zelfs ter harte nemen bij het ordenen van die kleine groene Nederlandse ruimte waar we zelf de rentmeesters van zijn.

Theunis Piersma
Hoogleraar Trekvogelecologie aan de Rijksuniversiteit Groningen & Waddenonderzoeker bij het NIOZ Koninklijk Nederlands Instituut voor Onderzoek der Zee, Texel

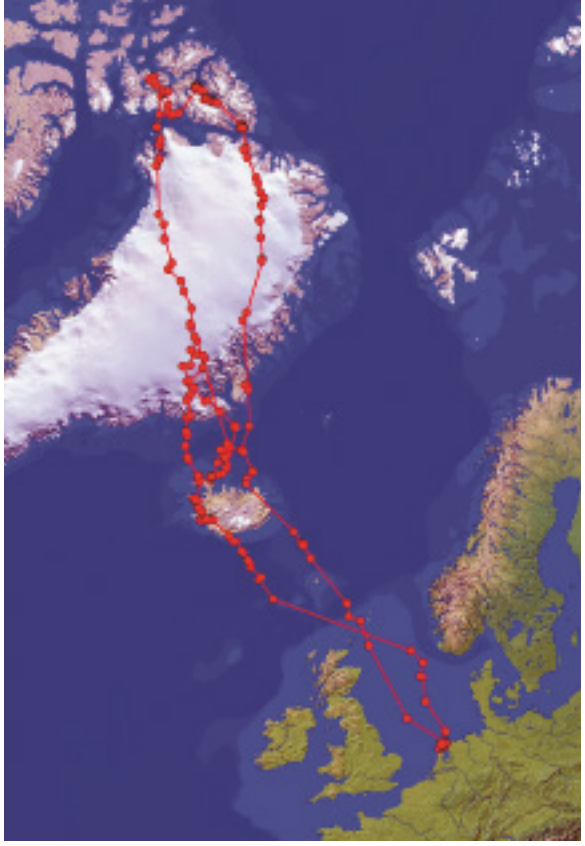

De individuele trekprestatie van Paula, de kanoet die twee keer van het eiland Griend naar de broedgebieden op Ellesmere Island (Canada) vloog. Dit is de eerste keer dat een flyway-figuur op deze basis kon ontstaan.

voedselbeschikbaarheid, visserij en predatiedruk kunnen de visstand negatief beïnvloeden. De grootschalige processen zoals de verandering van het klimaat en de morfologie van het waddensysteem hebben ook impact. Tel daarbij nog het gegeven op dat de Waddenzee in interactie staat met de Noordzee en zoetwaterbeken en rivieren en het is duidelijk dat het gaat om een bijzonder ingewikkelde samenhang van factoren. Hoe die interactie precies is en welke zwaarwegend zijn, zorgt bij de onderzoekers voor heel wat hoofdbrekens.

Vier pijlers

Omdat niet goed bekend is waardoor de populaties van veel vissoorten in de Waddenzee sterk zijn afgenomen, is het moeilijk te bepalen welke maatregelen het meeste bijdragen aan het verbeteren van de visstand. Denemarken, Duitsland en Nederland hebben gezamenlijk instandhoudingsdoelen voor de visstand in het waddengebied geformuleerd. Deze doelen zijn zowel gericht op de visstand zelf als op de instandhouding van de habitats die ze nodig hebben. Afgesproken is om deze doelen te realiseren door samen te werken op basis van de Swimway Wadden Sea Vision 2018-2024. De visie is in 2017 ontwikkeld door een trilaterale coördinatiegroep met bijdragen van onderzoeksinstituten, natuurbeheerorganisaties en overheid. Het doel van de visie is om de trilaterale instandhoudingsdoelen te realiseren via vier pijlers:

1 | Onderzoek en monitoring (wat is de interactie van de vele factoren)
2 | Beleid (in hoeverre is beleid effectief? waar zitten lacunes?)
3 | Maatregelen (welke maatregelen zijn effectief en waar zijn ze nodig?)
4 | Communicatie en educatie (stimuleren betrokkenheid en draagvlak)

De ondertekening door de ministers van de Waddenzeelanden is een belangrijke mijlpaal voor de Swimway. De Wadden Sea Board kan dan aan de slag met de implementatie van de Swimway visie, waarbij het Common Wadden Sea Secretariat (CWSS) in beeld is om de uitvoering te coördineren. Onderdeel daarvan is om voor de verschillende activiteiten financiering te regelen via daarvoor beschikbare fondsen. Het probleem van de dalende visstand is door de ingewikkelde interactie van factoren niet in een jaar opgelost. Zelfs zes jaar is te kort. Maar de ondertekening van de trilaterale verklaring kan wel het keerpunt zijn voor de dalende visstand. De weg omhoog kan worden ingeslagen, want de vissen zijn er nog en daarom is nu ook het moment om daar naar te handelen.

Martha Buitenkamp
Projectleider Swimway namens het Programma naar een Rijke Waddenzee, een samenwerkingsverband van overheden, natuurorganisaties en gebruikers van het Wad.

Burgemeester Ineke van Gent:

Schiermonnikoog is geen openluchtmuseum

Schiermonnikoog vormt een onderdeel van het werelderfgoed. Indertijd hebben vooral de eilandbesturen zich verzet tegen de status van het werelderfgoed, omdat men bang was dat dit allerlei beperkingen zou opleveren. In Duitsland en Denemarken is de grens veel ruimer getrokken en daar heeft het juist meer mogelijkheden gegeven om je in de kijker te spelen. "Er bestaat op Schiermonnikoog eerder trots dan verzet tegen deze status. Als het gaat om zaken als het werelderfgoed, nationaal park of duurzaamheid dan is er echt een omslag gaande. Dat geldt denk ik voor alle Waddeneilanden. Om daarmee op een goede manier om te gaan, zonder dat je een soort openluchtmuseum wordt is een opgave. Er wordt hier gewoond, gewerkt, geleefd en naar school gegaan, onze vaste inwoners en onze voorzieningen zijn het kloppend hart van het eiland", aldus burgemeester Ineke van Gent.

"Als het gaat om de duurzame toekomst constateer ik een steeds breder draagvlak. Ook onze boeren zijn daar enthousiast mee bezig en op zoek naar mogelijkheden om zelf, biodivers, te produceren". Die betrokkenheid mist Van Gent waar het gaat om de totstandkoming van een nieuwe omgevingsvisie voor de Wadden. "Volgens mij is die betrokkenheid afwezig. Het is tot nu toe helaas vooral een Haagse beleidsdiscussie. Ook hier geldt dat er veel over mensen en hun voorzieningen wordt gesproken, maar nog onvoldoende met de eilanders. Ook bij de gemeenschappelijke regeling is dat zo. Dat kan echt nog beter. Het is zeer belangrijk, want al die mensen die zich daarmee bezig houden moeten zich realiseren: voor wie doen we het eigenlijk en voor wat? Het hele voorzieningenniveau op het eiland, het onderwijs, maar ook wonen en zorg moet op niveau blijven of nog beter. Dat zijn zaken die wij op kleine schaal regelen, maar het is wel essentieel dat die op ons eiland behouden blijven, want anders worden wij wel een openluchtmuseum en dat willen we echt niet . Schiermonnikoog is dan ten dode opgeschreven. Het zou helpen als bijvoorbeeld. regels over leerlingenaantallen ondergeschikt worden gemaakt aan kwalitatief hoogwaardig onderwijs op het eiland voor jongeren tot 16 jaar. Momenteel werken wij aan plannen voor een integraal kindcentrum (IKC) en begin dit jaar zijn we gestart met kinderopvang".

Waddenautoriteit

Er wordt hard gewerkt aan het verbeteren van het beheer en het kabinet heeft bedacht: er moet een beheerautoriteit komen. Vormt zoiets voor de eilanders een extra belemmering of juist een nieuwe mogelijkheid zich verder te ontplooien? "Ik zie een kans dat je bestuurlijk wat meer bundelt, waardoor je misschien ook wat minder bureaucratie krijgt. Ik denk en redeneer zelf liever in kansen dan in bedreigingen en problemen. Wat belangrijk is dat waar het om een effectief Waddenbeheer gaat er bestuurlijk vanuit de eilanden ook een relatie ontstaat. Wij zijn dan ook met de gezamenlijke Waddeneilanden bezig met de vraag "hoe kunnen we daar toch goed vat op houden, op tijd invloed uitoefenen en onze belangen daar voldoende in terug vinden". Waar we met zo'n beheerautoriteit altijd een beetje voor op moeten passen is dat je extra bestuurlijke bureaucratie krijgt. Het moet ook echt concreet iets gaan opleveren. Je ziet nu bijvoorbeeld de discussie over het Waddenfonds. Het is best wel gecompliceerd om daar geld uit te krijgen en een aanvraag in te dienen als relatief kleine speler. Ik ben daar overigens zelf niet zo bang voor. Het is belangrijk om daar gezamenlijk goed in op te trekken, ook met steun van de overheid en andere organisaties. Je ziet met die gasboringen: er zijn best wel dingen waar we echt met elkaar moeten optrekken. Dus ik zie dat niet als een bedreiging of belemmering".

Het Regiecollege voor het Waddengebied heeft uitspraken gedaan om het open landschap van de Wadden te beschermen. Er zijn adviezen verschenen over windmolens, het winnen van delfstoffen. Relevante en actuele zaken en dat geldt nu in het bijzonder voor de aangekondigde gasboringen ten noorden van Schiermonnikoog. In hoeverre zijn de beschermingsmaatregelenvoldoende? En bestaat er wel vertrouwen in een goed beheer en toezicht? "Dat vind ik echt lastig te beoordelen. Ik denk in ieder geval dat dat in dialoog met de eilanders zal moeten gebeuren. Het Regiecollege kan van alles en nog wat uitspreken of adviseren, maar dan is het wel de vraag: wat zijn dan de alternatieven? De eilanden hebben met elkaar afgesproken: in 2020 willen wij zelfvoorzienend zijn waar het gaat om energievoorziening. Onherroepelijk ontstaan er dan praktische bezwaren, want als wij energie gaan opwekken met overcapaciteit wat we terug leveren, dan zitten we met dingen als opslag, kabelcapaciteit en financiële drempels. De vraag is dan ook: als dit soort uitspraken wordt gedaan, of je daar dan ook voldoende praktisch in ondersteund wordt, in plaats van dat er allerlei oekazes over ons worden afgeroepen", aldus Van Gent.

Duurzame toekomst

Hoe kan voorkomen worden dat Schiermonnikoog op een gegeven moment overlopen wordt door toeristen en dat alle mooie dingen bij wijze van spreken daardoor plat getrapt worden? "Wij willen uiteindelijk een duurzaam zelfvoorzienend eiland worden waar gewoond, gewerkt en gerecreëerd wordt met respect voor de natuur. Schiermonnikoog heeft een beperkte capaciteit door de bootverbinding en de beschikbare bedden. De ongeveer 300.000 toeristen per jaar nu kunnen nog wel iets meer worden. Het is redelijk gespreid maar dat kan nog beter. In het zomerseizoen is het heel druk maar het mooie van Schiermonnikoog met zijn brede stranden is, dat mensen zich verspreiden . Dan ervaar je eigenlijk alleen maar rust en ruimte, ook als het eiland druk is. In het dorp is het dan wel een drukte van belang, maar verder is de rust nog heel goed te vinden. Dat is denk ik ook de schaal van Schiermonnikoog. En ook het soort publiek dat echt op zoek is naar het unieke van Schiermonnikoog, het nationaal park. Je ziet wel dat het seizoen langer wordt, zich meer spreidt, maar dat is op zich natuurlijk ook gunstig voor de ondernemers op ons eiland. Ik hoor nooit dat het te druk wordt bevonden.".

"Ik zou het heel mooi vinden als Schiermonnikoog als voortrekker, over vijf jaar volledig zelfvoorzienend is. Niet alleen voor de eilanders maar ook voor (een deel van) de gasten. We gaan echt kijken of ons eiland een soort duurzame pilot kunnen worden. Als het op Schiermonnikoog niet kan, dan kan het nergens!", aldus de burgemeester van Schiermonnikoog.

Bas Eenhoorn, voorzitter Regiecollege Waddengebied.

De Waddenacademie en de Trilaterale Kennisagenda

In 2004 verscheen het rapport Ruimte voor de Wadden van de Adviesgroep Waddenzeebeleid (Commissie Meijer). In dit rapport werd vastgesteld dat veel kennis over het waddengebied versnipperd aanwezig of slecht ontsloten is en daardoor niet direct beschikbaar of toepasbaar voor beleid en bestuur. Ook was er te weinig coördinatie en integratie van kennis en onderzoek en onvoldoende afstemming tussen de vraag naar kennis, het aanbod van kennis en de programmering van kennisontwikkeling. Tot slot bleek dat er lacunes bestaan op het gebied van monitoring op ecologisch terrein en een gebrek aan (gedeelde) kennis rond de samenhang tussen de Waddenzee als natuurgebied en de sociaaleconomische positie van de bewoners in het waddengebied en de belevingswaarde van de Waddenzee. Daarom pleitte de commissie voor het instellen van een onafhankelijke Waddenacademie.

De Waddenacademie werd opgericht op 30 juli 2008 met het oog op het versterken van de kennishuishouding van het Waddengebied. Op 30 mei 2009 presenteerde de Waddenacademie haar integrale kennisagenda *'Kennis voor een duurzame toekomst van de Wadden'*. Doel hiervan was om zichtbaar te maken op welke terreinen kennis van het waddengebied node wordt gemist. De kennisagenda had ook de ambitie om richting te geven aan nieuw onderzoek. De kennisagenda beperkte zich grotendeels tot het Nederlandse deel van het waddengebied.

In 2010 zette de Waddenacademie de eerste stappen om te komen tot een trilaterale kennisagenda. Dat resulteerde in de brochure *'Towards a trilateral research agenda for the Wadden Area'*. Op basis daarvan werd in de trilaterale Regeringsverklaring van Sylt in 2010 voor de eerste maal het belang benadrukt om tot zo'n agenda te komen. Tijdens het Nederlandse voorzitterschap van de Wadden Sea Board werd dit als een van de prioriteiten benoemd. Om dit te realiseren gaf de Wadden Sea Board in het voorjaar van 2015 opdracht aan een trio vooraanstaande wetenschappers (Jouke van Dijk (Nederland, voorzitter), Karsten Reise (Duitsland) en Mette Guldberg (Denemarken, later vervangen door Jesper Bartoldy)) om, in nauwe samenwerking met het Common Wadden Sea Secretariat, een trilaterale kennisagenda te ontwikkelen. Sindsdien zijn belangrijke onderzoek thema's geïnventariseerd in de volgende disciplinaire groepen: Geowetenschap, Ecologie, Economie, Cultuurhistorie en Klimaat en Water.

Het trio heeft deze inventarisaties, met ondersteuning van Josef Stuefer van NWO, verwerkt tot een eerste concept van de trilaterale kennisagenda dat uiteindelijk als definitief stuk in november 2017 is aangeboden aan de Wadden Sea Board.

Kern van de Trilaterale Kennisagenda

Centraal in de Trilaterale Kennisagenda staat de vraag welke kennis nodig is voor het beheer en beleid om succesvol in te spelen op de lange termijn ontwikkelingen waarvoor het waddengebied zich ziet gesteld. Hiertoe zijn allereerst drie belangrijke overkoepelende uitdagingen geformuleerd:

1 | The Wadden Sea Region as living lab for human-nature interactions;
2 | The Wadden Sea Region coping with climate change and relative sea level rise;
3 | The Wadden Sea Region towards a sustainable maritime region

Het eerste thema heeft betrekking op het waddengebied als een levend laboratorium voor interactie tussen mens en natuur. Hoe passen menselijke activiteiten als visserij, toerisme en scheepvaart in een werelderfgoed en welke rol kennis hierbij spelen?

Het tweede thema gaat over klimaatverandering en zeespiegelstijging. Klimaatverandering en zeespiegelstijging bedreigen direct de zogeheten *Outstanding Universal Values* van de Waddenzee. Een beter begrip van de relatie tussen zeespiegelstijging, bodemdaling en sedimentatie is noodzakelijk om te weten welke maatregelen voor kustverdediging succesvol kunnen zijn.

Het derde thema richt zich op de vraag hoe het waddengebied zich economisch op een duurzaam verantwoorde wijze kan ontwikkelen. Welke economische activiteiten passen binnen het werelderfgoed Waddenzee en hoe sluiten die aan bij de capaciteiten van de mensen die in het gebied wonen en werken?
Monitoring vormt bij dat alles een integraal onderdeel. Goed onderzoek is immers in belangrijke mate gebaseerd op de beschikbaarheid en coherentie van lange termijn datasets.

De kennisagenda besluit met een paragraaf over de organisatie en financiering. Het voorstel is om een programmaraad in te stellen bestaande uit wetenschappers uit de relevante disciplines in combinatie met beleidsmakers uit elk van de drie landen. Op die manier kan worden gewaarborgd dat de beste wetenschappers worden geselecteerd voor de uitvoering van onderzoeksprojecten die de benodigde kennis opleveren voor het onderbouwen van effectieve en efficiënte beleidsmaatregelen voor het oplossen van de meest urgente beleid- en beheerproblemen. Daarvoor is behoefte aan drie soorten onderzoek:

1 | Fundamenteel wetenschappelijk onderzoek dat inzicht biedt in de natuurlijke en maatschappelijke processen en systemen die van belang zijn voor het functioneren van de Waddenzee Regio;
2 | Toegepast onderzoek en monitoring met als doel bestaande kennis toe te passen in concrete situaties en effecten daarvan via lange termijn monitoring te gebruiken om te bepalen of beleidsmaatregelen daadwerkelijk bijdragen aan de gestelde doelen;
3 | Regionale studies gericht op verspreiding en implementatie van kennis in concrete situaties in nauwe samenwerking met stakeholders en inwoners.

Multidisciplinair onderzoek en/of thematische onderzoekagenda.

Het ligt voor de hand dat aan de financiering van het eerste type onderzoek wordt bijgedragen door organisaties voor de financiering van fundamenteel onderzoek (zoals NWO in Nederland), voor het tweede type door financiers op nationaal niveau (zoals ministeries en uitvoeringsorganisaties als Rijkswaterstaat) en voor derde type door regionale bestuurslagen (fondsen als het Waddenfonds, bedrijven en NGO's).

Hoe verder?

Naar verwachting zal in de Verklaring van Leeuwarden worden opgenomen dat men ingenomen is met het tot stand komen van de Trilaterale Kennisagenda. Kennis is immers van cruciaal belang voor de verdere ontwikkeling van het beheer van het UNESCO Werelderfgoed Wadden. De verwachting is dat men zal overgaan tot de instelling van een programmaraad om de uitvoering daarvan te organiseren en te begeleiden. Het zou natuurlijk helemaal mooi zijn als dit uiteindelijk uitmondt in een trilaterale Waddenacademie. Zo'n academie zou borg moeten staan voor de totstandkoming van een adequate kennishuishouding op trilateraal niveau en in combinatie met het nieuw op te richten Wadden Sea World Heritage Partnership Center in Wilhelmshaven een centrale rol kunnen vervullen in de verspreiding en communicaties van kennis. Ook kan het als een platform fungeren voor de interactie van wetenschappers, beleidsmakers, regionale stakeholders organisaties en het brede publiek dat woont en recreëert in het Waddengebied.

Jouke van Dijk en Klaas Deen, respectievelijk directeur en secretaris van de Waddenacademie

Een rijke zee als lonkend perspectief

De Waddenzee, UNESCO Werelderfgoed, is een natuurgebied van wereldformaat. Eind 2016 is het uitgeroepen tot mooiste natuurgebied van ons land. Talloze mensen worden door de schoonheid van de Waddennatuur gegrepen. Het spel van eb en vloed, de oneindig lijkende horizon, de adembenemende wolkenluchten, de zeehonden en de wadvogels op het drooggevallen Wad. Het fascineert elke keer opnieuw.

Maar wie nauwkeurig kijkt ziet een minder positief beeld. Het Wad dat eens groen kleurde van het zeegras, ziet nu grotendeels grijs en geel van het kale zand. Kwetsbare vogels nemen gestaag in aantallen af en grote vissen zijn nagenoeg verdwenen. Acht natuurorganisaties, vertegenwoordigt in de Coalitie Wadden Natuurlijk, spannen zich al jaren in om van de Waddenzee weer een rijke zee maken. Robuust en veerkrachtig. Een gebied dat tegen een stootje kan. Want hoe beter de natuur er voor staat, hoe meer ruimte en rijkdom ze biedt voor zowel flora en fauna als economie.

Hoe ziet een rijke Waddenzee er uit?

Bij laag water in een rijke Waddenzee is de overheersende kleur van het Wad weer groen. Op uitgestrekte mosselbanken en in zeegrasvelden krioelt het van de schelpdieren, kreeftjes, garnalen, jonge vis en zeepaardjes. Zij vormen een weelderige voedselbron voor grote vissen en vogels. Aan de grote vissen doen zeehonden en dolfijnen zich te goed. Rondom de zee bloeien overal streekeigen toprestaurants.

Foto Jasper Doest

Met de terugkeer van omvangrijke mosselbanken en zeegrasvelden, zgn. biobouwers, zal de Waddenzee meer slib invangen. Mossels en zeegras creeren hun eigen substraat. Hierdoor hoogt het natte Wad geleidelijk op als de zeespiegel stijgt. Zo blijft de Waddenzee een buffer voor het vaste land en een onmisbare schakel in het leven van wadvogels bij klimaatverandering. Dankzij de biobouwers is het water van de rijke zee helderder dan het Waddenzeewater nu. Er vindt minder baggerwerk plaats en door opgedane kennis is tevens minder suppleren nodig zonder inbreuk te doen aan veiligheid.

In een rijke zee is de visstand overvloedig en gevarieerd van samenstelling. De vispopulatie is onderdeel van een stabiel en compleet ecosysteem en groot genoeg voor duurzaam gebruik door mensen. Jonge vis groeit op in de beschutting van schelpdierbanken en zeegrasvelden. Doordat zeker de helft van de Waddenzee niet commercieel wordt bevist en vissers duurzaam vissen, krijgt een aanzienlijk deel van de vis de kans om door te groeien tot volwassenheid. Een ander deel van de vis vormt voedsel voor predatoren. In de rijke zee zwemmen volwassen botten, roggen en steuren rond. Van de Dollard tot Den Helder is er ruimte voor verzachting van grenzen en is er ruimte voor geleidelijke overgangen, met langs de kust mogelijkheden voor

vismigratie, nieuwe zoet-zoutovergangen, vispassages en visvriendelijk sluisbeheer.

In een rijke zee treffen kanoeten volop nonnetjes aan, vinden scholeksters overal mossels en kokkels. Vogels beschikken niet alleen over een rijk gedekte tafel bij laag water. Bij hoogwater krijgen ze de rust om ongestoord hun veren in te vetten en te slapen. Recreanten blijven op gepaste afstand, de wadwachter houdt toezicht op kwetsbare plekken rond het Wad. Alleen een roofvogel veroorzaakt af en toe paniek.

Zeehonden vinden genoeg plaatsen om te rusten en om jongen te baren en te zogen. Een gezonde populaties bruinvissen en regelmatige bezoekjes van tuimelaars wijzen erop dat het systeem op orde is.

Beleven en genieten zorgt voor draagvlak en bescherming van het Wad. Eilanders en recreanten genieten van het vele moois, zowel boven als onder water. Van de schoonheid, rust, stilte en duisternis. De wadwachter stelt zich op als gastheer/vrouw en geeft informatie over de natuur. Van ernstige menselijke verstoring is geen sprake meer. Alleen zeer gevoelige plaatsen, zoals rond vogelbroedkolonies en zogende zeehonden, kunnen tijdelijk worden gesloten. In restaurants rond het Wad en op de eilanden staat een keur van smakelijke zeeproducten op de kaart. Lokale vissers halen goede inkomsten uit schelpdieren en vis.

Samen naar een rijke Waddenzee

Het mooie is: samen kunnen we deze Rijke Zee realiseren en behouden voor de generaties na ons. Een dergelijke ambitie vereist stevige pijlers. Tien pijlers, stuk voor stuk onmisbaar om de Waddenzee weer rijk te maken. De Coalitie Wadden Natuurlijk roept een ieder op om deze uitdaging met vereende krachten aan te pakken. Samen maken we het verschil.

Froukje Krist namens de Coalitie Wadden Natuurlijk

Foto Ron Offermans

01 Organiseer het Waddenbeheer
kom tot goed Waddenbeheer, gericht op het hoofddoel voor de Waddenzee: herstel, ontwikkeling en duurzame bescherming van de natuurlijke rijkdom. Kom tot duidelijke verantwoordelijkheden en een integrale, samenhangende visie en beleid. Ook professioneel buitendijks natuur- en recreatiebeheer hoort hierbij. Alles onder de vlag van één beheerautoriteit.

02 Bouw verder aan waddenkennis
Natuurherstel kan niet zonder de Waddenzee goed te doorgronden en te experimenteren met natuurherstel. De transitie naar een rijke Waddenzee vereist fundamentele systeemkennis, langlopende monitoring en praktische natuurherstelkennis.

03 Geef het Wad weer ruimte
De Waddenzee zit in een te strak korset. Ruimte maakt het systeem meer robuust, dynamisch en veerkrachtig. Realiseer nieuwe kwelders en zoet-zoutovergangen langs de Waddenkust.

04 Werk aan een groot areaal biobouwers
Grootschalige ontwikkeling van biobouwers vraagt onderzoek, het experimenteren met natuurherstel en in goed overleg beëindigen van de negatieve impact van onder andere de visserij.

05 Versterk de vispopulatie
De visstand verbeteren vraagt om het realiseren van nieuwe zoet-zoutverbindingen, vispassages en visvriendelijk sluisbeheer en een duurzame visserij.

06 Verbeter de kansen voor vogels
Een gezonde vogelpopulatie vraagt de aanleg van nieuwe broedeilanden, ruimte en rust voor strandbroeders en zorgen voor voldoende voedsel.

07 Realiseer schoon en helder water
Een betere waterkwaliteit vraagt om het halen van alle gestelde waterkwaliteitsnormen, een minimalisering van het baggeren en slimmer suppleren .

08 Geniet met respect voor het Wad
Van de Waddenzee genieten zonder te verstoren vraagt: duidelijke kaders, goed gastheerschap, slim zoneren, natuureducatie, het inzetten van wadwachters en het uitdragen vaneen helder Waddenverhaal.

09 Kom tot een duurzame economie
Een duurzame Waddeneconomie vraagt: denken vanuit de kansen die een rijke Waddenzee biedt en samen met ondernemers zoeken naar duurzame kansen.

10 Bescherm de kernwaarden
Het beschermen en waar mogelijk herstellen van deze waarden vraagt: geen nieuwe hoge objecten op plekken waar de horizon nog monumentaal leeg is en geen onnodige lichtstraling en geluidshinder.

Samenwerken als één beheerder aan een gezamenlijk doel

Het Waddengebied is uniek door zijn vergezichten, dynamiek en natuurlijke waarden. Het is een UNESCO Werelderfgoed dat vraagt om doorlopende ontwikkeling en beheer. Door natuurlijke ontwikkelingen en door menselijke ingrepen, zoals de afsluiting van de Zuider- en het Lauwerszee, zijn de opgaven veranderd. Het beheer van een uniek en kwetsbaar gebied schept verplichtingen. Het beheer is meegegroeid met de ontwikkelingen en met het gebruik. Ook in de toekomst moet dat gebeuren. Hiervoor hebben beheerders belang bij een beleid dat richting geeft en continuïteit kent. Maar ook dat ruimte geeft waar dat kan en bescherming biedt waar dat nodig is.

Rijkswaterstaat wil de Waddenzee en eilandkusten beheren vanuit een samenhangende visie. Een watersysteem waarin de natuurlijke dynamiek van wind, golven en getijden zoveel mogelijk vrij spel heeft en de natuur zich kan ontwikkelen. Maar ook waar mensen veilig kunnen wonen, werken en recreëren. Goed, toekomstgericht beheer vraagt dat we begrijpen hoe het systeem zich gedraagt en hoe het zich zal ontwikkelen.

Met het onderhouden en versterken van de kust zorgen we dat ook de Waddeneilanden veilig zijn tegen overstromingen én houden we de kwaliteit van de natuur en ecologie in de Waddenzee en Noordzeekustzone op peil. Maar met een stijgende zeespiegel moeten we kennis blijven vergaren en onze werkwijzen vernieuwen. Onderzoek naar de werking van de natuurlijke dynamiek en het watersysteem speelt hierbij een belangrijke rol.

Niet praten maar doen!

Het behouden en waar mogelijk versterken van de natuurlijke dynamiek van de Waddenzee, vraagt om een samenspel van water- en kustbeheer, natuur- en visbeheer en het borgen van de bereikbaarheid. Dat gaat niet zomaar, de samenwerking in het Waddengebied kent diverse partijen met vele belangen. Dat vraagt geven en nemen, elkaar wat gunnen en vertrouwen opbouwen. Om dit te bereiken pakken de beheerders in het Waddengebied hun beheertaken steeds meer integraal op, 'als waren we één beheerder'. Zo wint de huidige samenwerking aan kracht door ontwikkeling en beheer te verbinden en ruimte te laten om in te spelen op kansen in de toekomst (adaptief). Want het samenspel tussen veiligheid, natuur, wonen, recreatie, toerisme en het watersysteem stoort zich niet aan grenzen en laat zich ook niet zonder meer voorspellen.

Als Rijkswaterstaat werken we dag en nacht aan water-, kust- en natuurbeheer. Als waterbeheerder monitoren we de morfologie en ecologie van de Waddenzee, zorgen we voor het in stand houden van de vaargeulen en begeleiden we de scheepvaart. Dit doen we zelf of in samenwerking

met markpartijen. Als natuurbeheerder van de Waddenzee vragen we onze collega beheerders zoals Staatsbosbeheer, It Fryske Gea of Natuurmonumenten om ons te helpen. Dat kunnen en willen we niet alleen doen!

Het lijkt alsof de samenwerking vooral bestaat uit overleggen en praten. Gelukkig is dat niet zo, er is al een hoop tot stand gebracht. Maar het kan nog beter. We kunnen nog meer met elkaar het doel voor ogen houden. Samen werken, omdat we een UNESCO werelderfgoed willen versterken en behouden. Die natuurlijke dynamiek en natuurwaarden staan voorop, waarbij we alle andere functies zo goed mogelijk moeten inpassen en mogelijk willen maken. Daar gaat het ons om!

Simpel en doeltreffend

Het doel voor ogen houden, helpt om de samenwerking simpel en doeltreffend te houden. De medewerkers in 'de operatie' en op de werkvloer laten zien dat het gaat om doen. Dagelijks werken zij aan het inpassen van alle functies zonder de natuurlijke dynamiek te verstoren. Steeds meer willen we werken 'als waren we één beheerder'. De Samenwerkingsagenda Beheer Waddenzee is daar een eerste stap in, een samenhangende beheeragenda en werkwijze is stap twee.

Zo staat samenwerken met de natuurlijke dynamiek centraal in een innovatieve vorm van kustonderhoud die we gaan testen door ver in zee, in de buitendelta vóór Ameland, zand aan te brengen. We brengen in kaart hoe golven en stroming dit zand verplaatsen en of dit bijdraagt aan een sterk kustfundament en het meegroeien van de eilanden met de zeespiegelstijging. Oog voor (onderwater)natuur is het hoofdingrediënt in het onderzoek naar het bodemleven in het zeegat.

Samenwerking betekent soms ook elkaar leren begrijpen, vertrouwen en de ruimte geven. Daarin zetten we stappen. Zo werken we met één basismonitoring voor de Waddenzee om te zorgen dat alle partijen gebruik maken van dezelfde gegevens om het beheer in de toekomst nog beter te doen. Gezamenlijk houden we crisisoefeningen en hebben we één vergunningenregister digitaal beschikbaar. Gezamenlijk toezicht en handhaving, gebruik van elkaars vaartuigen en het vormen van samenhangende beheergebieden zijn sprekende voorbeelden.

Onze ambitie reikt verder. Bijvoorbeeld één loket voor gebruikers, toeristen en ondernemers in het gebied. Zij moeten hun vragen gemakkelijk kwijt kunnen. Ze hoeven niet te weten wie het moet oplossen, dat regelen we als beheerders onderling wel! Dat vraagt wel om een gezamenlijke werkwijze en aanpak, echt samenwerken en doorpakken dus. Dat kan onder een belangrijke voorwaarde: goed, helder en samenhangend beleid. Want daar begint het gezamenlijke doel. Van daaruit gaan we als beheerders door op de ingeslagen weg.

Waddenzee platen

Onderzoek NIOZ Waddenzee

Samenwerking beheerders bij oliebestrijdingsoefening

Alleen ga je sneller, samen kom je verder. Door af en toe over onze eigen schaduw heen springen, de samenwerking als waren we één beheerder vorm geven en samen het Waddengebied verrijken en verduurzamen.

Erica Slump, hoofdingenieur Directeur Rijkswaterstaat Noord-Nederland & Voorzitter Opdrachtgeverscollectief Beheer Waddenzee

Actieve rol visserij in de Waddenzee

Als je een visserman vraagt hoe dat zit met die Waddenzee, dan beginnen ze altijd over vroeger: 'Vroeger konden vissers met de seizoenen mee vissen en waren er minder regels.'. Vroeger waren er inderdaad geen moeilijke constructies. Er waren geen of nauwelijks vergunningen, toestemmingsbewijzen, gesloten gebieden, periodieke sluitingen en andere moeilijke zaken waar je tegenwoordig als visserman (of – vrouw) rekening mee moet houden. Nu in 2018 moet je niet alleen kiezen welke vis je gaat vangen maar ook waar en wanneer. Een bijna onmogelijke opgave in de onvoorspelbare Waddenzee.
Op de Waddenzee bevinden zich visserijbedrijven die zich gespecialiseerd hebben in schelp- en schaaldieren en diverse vissoorten.

Economisch belang

Het economische belang van de Waddenvisserij is nog lastiger te definiëren omdat er in Nederland niet wordt gekeken naar het economische belang van gebieden maar naar het economische belang van activiteiten en, in de visserij, doelsoorten.

Voor de mosselsector is de Waddenzee verantwoordelijk voor ongeveer 60% van de volledige Nederlandse aanvoer van mosselkilo's. In de keten zijn mossel-verwerkende bedrijven van groot belang (alle in Zeeland), waarbij in 2014 een omzet is genoteerd van zo'n 279 miljoen euro. Cijfers over 2016 laten een moeilijk jaar zien voor de mosselaanvoer, namelijk 53 miljoen kilo totaal tegen een lagere opbrengst dan de jaren ervoor: namelijk 44 miljoen euro. Dit is te wijten aan de aanwezigheid van TTX in dat jaar en het grotere aanbod van mosselen uit het buitenland, met name Duitsland.

Bron: LEI website Agrimatie

De Waddenzee is ook belangrijk voor de garnalenvisserij. In 2016 is 18,4 miljoen kilo garnalen aangevoerd door de gehele Nederlandse kottervloot, volgens het LEI. Hierbij wordt geen onderscheid gemaakt in visgebied. Daardoor is het moeilijk na te gaan hoeveel van deze garnalen uit de Waddenzee komen. Wel is duidelijk dat de visafslagen rond de Waddenzee verantwoordelijk zijn voor rond de 80% van de totale aanvoer van Noordzeegarnalen door de Nederlandse visserij. Onderzoek laat zien dat gemiddeld 23% van de totale aanvoer is toe te schrijven aan de Waddenzee.

Inmiddels zijn alle visserijbedrijven ongeacht de doelsoort gebonden aan afspraken die gemaakt zijn met de Nederlandse overheid en natuurorganisaties. Bij al deze afspraken hebben de visserijbedrijven visgebieden ingeleverd en vistechnieken aangepast. Daarnaast zijn ook afspraken gemaakt ter voorkoming van hogere visserijdruk in de nog open gebieden. Dat laatste blijkt de moeilijkste opgave. De Waddenzee is niet groter dan ze is en wordt op sommige plaatsen zelfs kleiner uit naam van natuurherstel en kustverdediging. De visserij in de Waddenzee verandert, net als de natuur. Maar wij als visserij willen graag blijven meepraten over de verandering.

Barbara Holierhoek, voorzitter Visserijvereniging Hulp in Nood, Zoutkamp

DOELSOORT	AANTAL NEDERLANDSE BEDRIJVEN	ACTIEF OP DE WADDENZEE
Mosselen	72 bedrijven	± 50 bedrijven
Kokkels	31 bedrijven	31 bedrijven
Japanse oesters	12 bedrijven	12 bedrijven
Mesheften	7 bedrijven	7 bedrijven
Garnalen	89 bedrijven	80 bedrijven
Spiering	8 bedrijven	8 bedrijven
Bot	Vaste vistuigvergunningen	onduidelijk
Zeebaars	Vaste vistuigvergunningen	onduidelijk*
Harder	Vaste vistuigvergunningen	onduidelijk
Wolhandkrab	Vaste vistuigvergunningen	onduidelijk

Bron en details: Visserij op de Waddenzee in vogelvlucht- door Sarah Verroen, Fish & Farm juli 2016 iov Waddenacademie

Colofon

Deze Waddenspecial van het vak- en maandtijdschrift ROmagazine is een initiatief van het Regiecollege Waddengebied en is mede mogelijk gemaakt door een financiële bijdrage van de Waddenacademie, het Waddenfonds en het Ministerie van Infrastructuur en Rijkswaterstaat Noord / ministerie I&W. Deze special met achtergronden, doelstellingen en opinies verschijnt ter gelegenheid van de feestelijke ondertekening van het Verdrag van Leeuwarden tijdens de Trilaterale Regeringsconferentie op 18 mei 2018.
Aan deze uitgave is de grootst mogelijke zorg besteed; voor onvolledige/onjuiste informatie aanvaarden auteur(s), redactie en uitgever geen aansprakelijkheid. Voor verbetering van onjuistheden houden zij zich aanbevolen.

Coördinatie en redactie
Robbert Coops, Bas Eenhoorn en Ruud de Jong

Vormgeving
Kilian Idsinga, ELBA/REC.

Aan dit nummer werkten mee
Bernard Baerends, Martha Buitenkamp, Arjen Bosch, Klaas Deen, Jouke van Dijk, Ineke van Gent, Barbara Holierhoek, Klaas Kielstra, Bart van der Kolk, Froukje Krist, Ronald Lanters, Cees Loggen, Tineke Netelenbos, Cora van Nieuwenhuizen, Hendrik Oosterveld, Theunis Piersma, Carola Schouten, Erica Slump, Ingrid Spijkers, Henk Staghouwer, Co Verdaas, en Herman Verheij.

De redacties van ROMagazine en ELBA\REC hebben geen bijdrage geleverd aan deze speciale uitgave.

Fotografie
M. van de Haagen, Joachim de Ruijter, Beeldbank RWS; Waddenzee.nl

Uitgever
ELBA\REC, Edgar van Eekelen

Contactgegevens
ELBA\REC
Paulus Borstraat 41
3812 TA Amersfoort
033 8700 100

Productie
BDU Vellendrukkerij, Barneveld

Bronnen/literatuur

Waddenappèl; maar een verrijkend en samenhangend Waddenbeheer, Coalitie Wadden Natuurlijk, Groningen, 2018
zie ook: www.waddenzee.nl

R. Buiter, L. Govers, T. Piersma & Metawas Team (2016), Knooppunt Waddenzee, Gorredijk; Bornmeer

Jan Wolkers (2207), Waddenzee, De Bezige Bij, Amsterdam

Siegbert van der Velde (2017)), vierde voortgangsrapportage Samenwerkingsagenda Waddenzee; ProDo consult

Waddenorganisaties

Regiecollege Waddengebied
Ruiterskwartier 121-A
8911 BS Leeuwarden

De Waddenacademie
Ruiterskwartier 121-A
8911 BS Leeuwarden
info@waddenacademie.nl

Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Voedselkwaliteit
Bezuidenhoutseweg 30
2594 AV Den Haag

Ministerie van Infrastructuur en Water
Rijnstraat 8
2515 XP Den Haag

Rijkswaterstaat-Noord
Zuidersingel 3
8911 HV Leeuwarden

Wadden Sea Board
Virchowstrasse 1
D-26382 Wilhemshaven

Het Waddenfonds
Ruiterskwartier 121-A
8911 BS Leeuwarden

Raad van Advies Waddenzeehavens
Kaardebol 8
9413 DT Beilen

Waddenvereniging
Postbus 90
8860 AB Harlingen

NIOZ Koninklijk Nederlands Instituut voor Onderzoek der Zee
Postbus 59
1790 AB Den Burg

rcw Regiecollege Waddengebied

waddenacademie

Rijkswaterstaat
Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat

waddenfonds

Deze special is uitgegeven ter gelegenheid van de ondertekening
van de Verklaring van Leeuwarden.